

Marek Mariusz Tytko

O problemach kultury plastycznej w edukacji - cz. 2

Kultura i Wychowanie 4, 123-144

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

O problemach kultury plastycznej w edukacji – cz. 2

Marek Mariusz Tytko

Kraków, Polska

marek.mariusz.tytko@uj.edu.pl

Słowa kluczowe: wychowanie, kultura, kultura plastyczna, sztuki plastyczne, sztuki piękne, multimedia, media elektroniczne, sztuki piękne w wychowaniu, wychowanie przez sztukę, architektura, rzeźba, malarstwo, grafika, rzemiosło artystyczne, pedagogika kultury, aksjologia

Kultura plastyczna¹ wchodzi w zakres artystycznej edukacji kulturalnej czy tzw. wychowania artystycznego, szeroko pojętego, które – w odniesieniu do wychowania odbiorców sztuki, amatorów sztuki – można też wiązać z wychowaniem przez sztukę. Chodziłoby zatem w ramach kultury plastycznej o wychowanie przez sztuki wizualne i wychowanie do sztuk plastycznych. Z kulturą plastyczną mamy do czynienia zarówno w szkole, jak i podczas zajęć pozaszkolnych, nadto w mass mediach, multimediach, w codziennym życiu. Edukacja medialna, zajmująca się wychowaniem człowieka przez media i do mediów, z uwagi na obraz, wizualność przekazu obejmuje problema-

¹ Pierwsza część artykułu ukazała się w 2 numerze „Kultury i Wychowania”.

Marek Mariusz Tytko, dr, Uniwersytet Jagielloński, Biblioteka Jagiellońska.

tykę kultury plastycznej, a z uwagi na niesione wartości dotyczy edukacji plastycznej. W życiu codziennym w kontekście kultury plastycznej mamy do czynienia z edukacją formalną i nieformalną, permanentną oraz incydentalną. Zarówno edukacja ciągła, ustawiczna, jak i okazjonalna, przygodna są istotne dla poznawania kultury plastycznej. Tak zwane wychowanie artystyczne dotyczące sztuk plastycznych ufundowane jest na kulturze plastycznej w sposób całościowy, integralny, czyli wiążący różne sfery oddziaływania poszczególnych sztuk plastycznych: malarstwa, rzeźby, grafiki, rzemiosła artystycznego, architektury, sztuki multimedialnej, sztuki intermedialnej, sztuki miksmiedialnej, filmu, scenografii teatralnej, tzw. sztuki efemerycznej itd. Kultura plastyczna wiąże się z twórczością plastyczną, kreatywnością twórcy profesjonalnego lub twórcy-amatora sztuki, np. amatora-plastyka, dziecka rysującego, malującego, lepiącego, konstruującego, tworzącego różne typy przedmiotów. Wychowanie człowieka poprzez wartości artystyczne w zakresie sztuki plastycznej ma go wprowadzić w świat artefaktów wizualnych, zachęcić do współdziałania ze sztuką, do kontemplacji piękna w sztuce oraz innych wartości estetycznych, zainspirować do własnych prób twórczości plastycznej czy paraplastycznej podczas zajęć szkolnych i pozaszkolnych, gdzie mamy do czynienia z różnymi technikami artystycznymi, np. papier mâché, instalacja, environment, asamblaż, ambalaż, kolaż, rozmaite techniki rysunku np. węglem, ołówkiem, kredą,

kredkami, zróżnicowane techniki gwaszu, akwaforty, akwareli, oleju, tempery, a co do narzędzi – różne sposoby malowania bezpośrednio palcami, pędzlem czy szpachlą albo w technice gwaszu, np. świecą woskową na papierze itp.

Tworzenie wycinanek, wydzieranek, wyklejane, wyszywane, sporządzanie przez dzieci ozdób choinkowych z papieru, np. kolorowych łańcuchów papierowych, przygotowanie z papieru strojów karnawałowych, np. masek, czapek, a także malowanie pisanek czy kraszanek wielkanocnych lub wydmuszek, przygotowanie szopek bożonarodzeniowych, żłóbków betlejemskich, adwentowych lampionów roratnich, kolorowych palm wielkanocnych itd. – należy do elementów kultury plastycznej. W Kościele w Polsce wytworzył się w ramach ruchu oazowego wśród młodzieży nawet specjalny rodzaj społecznej służby twórczej zwany diakonią plastyczną, skupiający osoby utalentowane plastycznie, pracujące bezinteresownie na rzecz dekoracji świątyń czy budynków sakralnych, szczególnie z okazji świąt kościelnych.

W kulturze japońskiej natomiast istnieje np. *ikebana*, czyli sztuka układania bukietów z kwiatów, która przynależy do kultury plastycznej, podobnie jak sztuka *origami*, będąca rodzajem papieroplastyki. *Origami*, ową umiejętność wytwarzania kształtów różnych przedmiotów, roślin, zwierząt, istot z papieru, podobnie jak *ikebanę*, spotykamy w plastycznej edukacji dzieci japońskich. U Aborygenów, z kolei, przejawem kultury plastycznej jest umiejętność układania symetrycznych, koncentrycznych mozaik z kolorowych kamyków na piasku, a dzieci aborygeńskie są uczone tej tradycyjnej sztuki w domu rodzinnym. Dzieci afrykańskie zaś sposobione

są od najmłodszych lat do wykonywania masek obrzędowych, wyplatania rozmaitych przedmiotów z liści, uczestniczą w obrzędach połączonych z malowaniem ciał w różne kolorowe wzory itd. Dzieci indiańskie kształcone są przez rodzinę np. w tradycyjnej sztuce wiązania węzełków *kipu* ze sznurków. Zwyczaj malowania ciała w ozdobne, symboliczne wzory, tak charakterystyczny również dla Indian, występuje także coraz częściej ostatnio w Polsce w postaci tzw. *body art*, np. podczas imprez sportowych, kiedy kibice malują twarz w barwy narodowe, ubierając się przy tym w patriotyczne, biało-czerwone stroje. Owe zwyczaje malowania twarzy także przynależą do szeroko pojętej kultury plastycznej i są swoistym *signum temporis*. Do problematyki obszaru kultury plastycznej w edukacji zaliczymy także spotykane w życiu publicznym i prywatnym tablice pamiątkowe o treści kommemoratywnej, zwykle okolicznościowej albo epitafijnej, często odlane z mosiądzu lub brązu albo wykute w kamieniu, umieszczane na murach budynków bądź na pomnikach czy nagrobkach, przypominające ważne wydarzenia historyczne, patriotyczne lub osoby, także bohaterów narodowych, znanych artystów, co ma również walor kształcący i wychowawczy.

Kultura plastyczna każdego narodu czy kręgu cywilizacyjnego przynależy zarówno do sfery kultury materialnej, w sensie użytego tworzywa, jak i do sfery kultury duchowej, cechującej się określoną symboliką, charakterystycznymi kodami komunikacyjnymi, formalnymi i treściowymi. Plastyka w edukacji przyjmuje rozmaite formy w zależności od specyfiki kulturowo-cywilizacyjnej i religijnej konkretnego narodu. Bez kultury człowieczeństwo redukuje się do sfery atawizmów, instynktów, popędów. Człowiek bez

kultury plastycznej ubożeje duchowo, dlatego edukacja dzieci, młodzieży i dorosłych w tym zakresie jest nieodzowna w ramach niezbędnej edukacji integralnej, opartej o wszechstronny rozwój duchowy i psycho-fizyczny człowieka, jako współczesne urzeczywistnienie kulturowej, harmonijnej *paidei*, zwanej w języku łacińskim *humanitas*. Również poprzez wymiar plastyczny w edukacji dąży się do osiągnięcia harmonii, pokoju, można poprzez wysmakowaną i wyciszoną plastykę przeciwstawiać się chaosowi, zgiełkowi współczesnego świata.

W różnych kulturach występują zróżnicowane techniki plastyczne, charakterystyczne dla poszczególnych plemion czy narodów. Każda kultura plastyczna wytwarza swoje tradycyjne, zwyczajowe formy wizualne, które są kultywowane w domu i szkole, służąc edukacji dzieci i młodzieży. Wśród narodów azjatyckich, np. u Chińczyków, Japończyków, Koreańczyków czy Wietnamczyków, posługujących się pismem piktograficznym, dzieci uczone są stosunkowo wcześniej posługiwania się pędzelkiem, aby wykształcić u nich sprawność manualną, potrzebną do nauki pisma, które także przypomina plastyczny obraz. Wpływ umiejętności rysowania na późniejszą sprawność pisania u dzieci zauważył już m.in. S. Szuman w *Sztuce dziecka*². Szeroko rozumiana kultura plastyczna przejawia się także w sztuce kaligrafii, której nauka została przez szkołę obecnie, niesłusznie moim zdaniem, zarzucona – uważam, że należy ją przywrócić jako osobny szkolny przedmiot obowiązkowy dla polepszenia jakości charakteru pisma Polaków.

² Szuman S. (1927), *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka*, Warszawa.

Każda sztuka plastyczna posługuje się pewnymi technikami artystycznymi. Cechą charakterystyczną kultury plastycznej jest nie tylko umiejętność rozpoznawania przez widza podstawowych technik artystycznych, ale i umiejętność czytania form i treści przekazywanych przez sztuki plastyczne. Stąd zapewne nieobce są odbiorcy elementy historii sztuki i znajomość stylów stosowanych w sztukach plastycznych. Komunikat plastyczny, czyli dzieło sztuki albo dzieło plastyczne – wytwór niebędący sztuką *sensu stricto*, jest zapisany w pewnym kodzie, którego elementy każdy wykształcony człowiek danej kultury powinien znać. Szkoła uczy i nadal powinna uczyć, jak rozpoznawać owe komunikaty plastyczne, jak „czytać” sztukę, ale także, jak posługiwać się kodami poszczególnych sztuk, gdy uczeń, wychowanek, podopieczny tworzy własne tzw. „dzieła”, niebędące wszak arcydziełami sztuki. Kultura plastyczna kształtuje przestrzeń wokół człowieka, uczy także sposobu patrzenia na przestrzeń, na płaszczyznę, na linię, kolor, fakturę powierzchni, teksturę, walor, czyli odcień jasny lub ciemny, światło, perspektywę, poszczególne plany, kompozycję, rozmieszczenie figur, proporcje, harmonię, eurytmię, a to wszystko przydaje się w życiu codziennym, uwrażliwia na piękno, pogłębia wiedzę o rzeczywistości, wzmacnia wyobraźnię, pobudza myślenie obrazowe.

Państwo powinno dbać o kulturę narodową, w tym także o ojczystą kulturę plastyczną, czyli kulturę własnej społeczności kulturowej, wspólnoty mającej własną historyczną tradycję³.

³ Na temat tradycji i współczesności kształcenia plastycznego cf. np. Żukowska A. M. (2003), *Kształcenie i dokształcanie nauczycieli rysunku na potrzeby szkół ogólnokształcących II Rzeczypospolitej*, Lublin, p. 133–143; Eadem (ed.) (2007), *Sztuka – edukacja – współczesność*, Lublin.

Kultura jest podstawą wychowania patriotycznego⁴, wychowania w ogóle; kultura plastyczna jest częścią dystrybucyjnie rozumianego modelu danej kultury narodowej. Pojmowanie kultury plastycznej w obrębie modelu kultury danego narodu oznacza także odczytanie kręgu kulturowego danej cywilizacji, np. lokujemy polską kulturę plastyczną w kręgu kulturowym cywilizacji łacińskiej, nasza kultura plastyczna wyrasta głównie z kręgu łacińskiego i greckiego, choć nie są jej obce także inne wzorce w znacznie zróżnicowanym terytorialnie i historycznie stopniu. Zabytkowa architektura wielokulturowa jest zdominowana przez chrześcijańskie wzorce, głównie łacińskie czy w mniejszym stopniu greckie, bizantyńskie, a ma to swoje konsekwencje także w wychowaniu przez architekturę, z którą każdy uczeń w Polsce

4 Problem Ojczyzny i patriotyzmu w literaturze i nauczaniu łączy się także z ilustracją książkową w podręcznikach do języka polskiego. Cf. np. Zachacka Z. (2000), *Wyobrażenia ojczyzny i oblicza patriotyzmu w podręcznikach do języka polskiego dla szkoły podstawowej w latach 1945–1990*. Warszawa; Pelczar W. (2002), *Polska tradycja w polonijnych podręcznikach do kształcenia literacko-kulturalnego*, Rzeszów; Morawska I. (2005), *Rola literatury w edukacji patriotycznej uczniów szkoły podstawowej (1944–1989)*, Lublin. Patriotyczne elementy plastyczne, np. oznaki, chorągwie, proporce etc. obecne są także w wychowaniu harcerskim, cf. Hauser W. (2006), *Przyszłość w przeszłości. Na ścieżce wychowania patriotycznego w harcerstwie*, Warszawa, p. 71. Wychowanie patriotyczne ma swoje zakorzenie w kulturze poprzez tradycyjne wartości nie tylko postulowane, ale i realizowane, nie tylko w skali ogólnopolskiej czy ogólnonarodowej, ale także w wymiarze regionalnym, m.in. w poznawaniu lokalnych zabytków ojczystej kultury, zwiedzanych i opisywanych przez młodzież, cf. np. Pilawski P., Mańczyk Ł. (ed.) (2006), *II Przegląd Twórczości Patriotycznej Młodzieży Województwa Małopolskiego*, Kraków, p. 31; Denek K. (2000), *W kręgu edukacji, krajoznawstwa i turystyki w szkole*, Poznań; Chałas K., Kowalczyk S. (2006), *Wychowanie ku wartościom narodowo-patriotycznym. Elementy teorii i praktyki*, t. 2, *Naród, Ojczyzna, patriotyzm, państwo, pokój*, Lublin – Kielce, p. 282; Kowalski P. (2007), *Matura, Sienkiewicz i wychowanie patriotyczne*, Łomża, p. 110; Bachanek S. (2007), *Zakorzenie w dziedzictwie małych ojczyzn. Materiały pomocnicze do kształtowania postaw patriotycznych*, Radom; Ruch Stowarzyszeń Regionalnych Rzeczypospolitej Polskiej (s.a.), *„Myśląc ojczyzna” – kształtowanie polskiej tożsamości, edukacja patriotyczna w szkole. Inspiracje*, Wrocław, p. 84.

styka się niemal wszędzie, we wszystkich miejscowościach – chodzi o liczne kościoły, kaplice, krzyże i kapliczki przydrożne, symbolikę cmentarzy itp. Edukacja plastyczna w zakresie architektury nie powinna być zaniedbywana, podobnie jak edukacja plastyczna w zakresie malarstwa, rzeźby, grafiki czy rzemiosła artystycznego, filmu, teatru. Większość zachowanych zabytków sztuki w Polsce to sztuka mająca związek z kulturą łacińskiej Europy, której częścią jest kultura polska. Nie można nie rozumieć własnej kultury plastycznej, nie znać np. symboliki krzyża, zmartwychwstania, znaczenia ikon, a także głębszego sensu stylów architektonicznych, jak np. gotyk, barok. Zadania demokratycznej szkoły w zakresie wychowania i wykształcenia kolejnych pokoleń zdolnych do właściwego zrozumienia kultury plastycznej społeczeństwa danego kręgu kulturowego są pilne, domagają się systematycznych, przemyślanych działań edukacyjnych w kierunku wydobycia i przekazania wartości stojących u podstaw bytu narodowego. Jan Paweł II w książce pt. *Pamięć i tożsamość*⁵ zawarł wskazówki dla edukacji nie tylko Polaków, ale także dla innych narodów. Czytając tę pracę, można wyprowadzić wniosek, że bez pamięci o kulturze plastycznej nie może być w pełni zachowana tożsamość narodowa. Polska tożsamość wyraża się jednak nie tylko w znakach polskiej mowy, w utworach literackich, np. w epopei *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza, muzycznych, np. w operze narodowej *Straszny dwór* Stanisława Moniuszki, czy teatralnych, np. w dramacie *Wesele* Stanisława Wyspiańskiego, ale i w postaci dzieł-znaków, takich jak np. symbole plastyczne, m.in. sylwetka katedry i zamku na

5 Jan Paweł II (2005), *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków.

Wawelu, obraz *Bitwa pod Grunwaldem* Jana Matejki, chorągiew w barwach narodowych z orłem w koronie, pomnik Grunwaldzki w Krakowie itd.

Chodzi także o coś więcej – o właściwy i systematycznie zorganizowany, longitudinalny, celowy i metodyczny, całościowy przekaz wartości, także wartości plastycznych, artystycznych, między kolejnymi pokoleniami, bez redukcjonizmu kulturowego w zakresie symbolicznych wartości plastyki. Sztuka tak pojmowana powinna być obecna w edukacji szkolnej, pozaszkolnej, także medialnej, a jej znajomość jest niezbędna jako składnika kultury osobistej każdego człowieka wychowanego i wykształconego w naszym kręgu kulturowym.

Szkoła uczy, w tym przekazuje wartości dotyczące kultury plastycznej, wskazując na arcydzieła artystyczne uznane w historii ludzkości, np. sztukę grecką, rzymską, chrześcijańską. Chodzi o przekaz wartości plastycznych następnym pokoleniom, o transmisję kodów plastycznych sztuki, w tym sztuki ludowej, sztuki regionalnej, szerzej ujmując: starożytnej sztuki greckiej i rzymskiej, średniowiecznej i nowożytnej sztuki europejskiej, zarówno bizantyńskiej, jak i zachodniej, łacińskiej, nie pomijając jednak przykładów elementarnych z kręgu innych cywilizacji, np. arcydzieł sztuki chińskiej, indyjskiej, turańskiej, staroegipskiej, asyryjskiej, mezopotamskiej, babilońskiej, islamskiej itd.

Wspólne wartości narodowe, scalające naród jako społeczność kulturową, a nie jako biologicznie rozumianą wspólnotę rasową, mają podstawowe znaczenie dla ocalenia tożsamości także przez plastyczną pamięć narodową, czyli utrwalone w tradycji obrazy-symbole. Uzewnętrzniiona pamięć plastyczna narodu przejawia się poprzez

(arcy)dzieła plastyczne, a obraz jako widoczny znak łatwiej ulega zapamiętaniu w procesie edukacji, wszak istnieje pamięć obrazowa, pamięć niewerbalna; znacznie łatwiej jest zapamiętać obraz plastyczny niż ulotne słowo, które notuje pamięć w inny sposób, np. gdy chodzi o pamiętanie obszernego tekstu. Dlatego tak istotna jest edukacja plastyczna dzieci i młodzieży oraz dorosłych w zakresie podstawowych symboli plastycznych i arcydzieł artystycznych, najcenniejszych dzieł kultury narodowej, religijnej itd. Wspólna tradycja plastyczna: znane gmachy, np. Zamek Królewski na Wawelu i Kościół Mariacki w Krakowie, Zamek Królewski czy Pałac w Łazienkach w Warszawie, znane pomniki, np. pomnik Adama Mickiewicza na rynku Starego Miasta w Krakowie czy pomnik Fryderyka Chopina w warszawskich Łazienkach, znane malowidła, np. Jana Matejki, Jacka Malczewskiego, czy witraże lub rysunki, np. Stanisława Wyspiańskiego, arcydzieła rzemiosła artystycznego o znaczeniu historycznym, np. Dzwon Zygmunta, Szczerbiec itp. – scalają świadomość narodową, uzmysławiają nam naszą kulturę jako coś własnego, odrębnego, niepowtarzalnego, indywidualnego, wyrażającego wspólną historię Polaków, inną niż historie sąsiednich narodów⁶.

Sama kultura plastyczna, której przejawy otaczają nas na każdym niemal kroku, oddziałuje tak, jakbyśmy byli w niej zanurzeni, do tego stopnia, że nawet nie dostrzegamy jej na co dzień. Jednak kulturę plastyczną w człowieku kształtują konkretne dzieła i konkretni twórcy oraz konkretne osoby prowadzące procesy wychowania i nauczania, nauczyciele i wychowawcy estetyczni. Każdy

6 L. Dyczewski (red.) (1993), *Wartości w kulturze polskiej*, wyd. Fundacja Pomocy Szkołom Polskim na Wschodzie im. Tadeusza Goniewicza, Lublin, s. 276.

uczeń, wychowanek, podopieczny powinien być odpowiednio kształcony, wychowywany i otaczany opieką w sposób integralny, humanistyczny, a więc także i w kontekście kultury plastycznej, aby mógł prawidłowo funkcjonować we własnym, przestrzennym środowisku kulturowym: regionalnym, narodowym, ogólnocywilizacyjnym, i aby rozumiał własne środowisko kulturowe, przestrzenne, także w wymiarze sztuk plastycznych. Chodzi o to, aby szkoła, placówki pozaszkolne czy środowiska wychowawcze, takie jak np. muzea, biblioteki, teatry, rodzina, placówki kulturalne typu dom kultury, świetlice i mass media, wyspecjalizowane instytucje kościelne oraz różnego typu stowarzyszenia i organizacje zajmujące się wychowaniem w sposób systematyczny, całościowy, metodyczny przygotowywały (każda instytucja w swoim zakresie) młodych ludzi do odczytywania i współtworzenia przekazu wartości kultury plastycznej, na najwyższym możliwym do osiągnięcia poziomie na danym etapie kształcenia i wychowywania, formowania osobowego. Jak twierdzi Krystyna Ferenz, przekaz aksjologiczny w szkole „zakłada celową ingerencję w świat wartości poszczególnych jednostek z intencją tworzenia większej spójności, lepszych możliwości komunikacyjnych między nimi”⁷. Chodzi zatem w szkole o świadome i celowe kształtowanie przez nauczyciela, wychowawcę czy opiekuna procesu kulturowego wśród swoich wychowanków, uczniów, podopiecznych, o prowadzenie ku dobru, prawdzie, pięknu, miłości, wolności, sprawiedliwości, pokojowi, harmonii itd. W tym przypadku chodzi o świadomy i celo-

7 Ferenz K. (2008), *Wstęp. Istota edukacji kulturalnej. Szczególny sens edukacji artystycznej* [in:] Białkowski A. (ed.). *Standardy edukacji kulturalnej. Materiały do konsultacji środowiskowych*, Warszawa, p. 9.

wy, intencjonalny, zorganizowany systematycznie i całościowo przekaz wartości plastycznych, tj. idzie o wskazanie wychowankom, uczniom, podopiecznym arcydzieł kultury plastycznej poszczególnych kultur i narodów, w szczególności kultury ojczystej, w tym kultury regionów, kultury ludowej, np. wielkopolskiej, małopolskiej, góralskiej, kurpiowskiej, śląskiej, kaszubskiej, łowickiej itp.

Dodajmy jeszcze, że dany wytwór plastyczny powinien nieść ze sobą stosowny przekaz wartości nieinstrumentalnych, a więc np. dobro, prawdę, piękno, miłość, wolność, sprawiedliwość, pokój, harmonię, świętość itd., w przeciwnym razie nie jest to wartościowe dzieło, ale kicz, a kicz, jak pisał S. Szuman, nie wychowuje, ale działa antywychowawczo, tj. psuje smak estetyczny człowieka, wrażliwość na wartości, wyobraźnię i moralność. Każde dzieło liche formalnie, słabe pod względem artystycznym, czyli kicz, deterioruje, działa antywychowawczo („Lichota wszelkiego rodzaju wypacza i deprawuje umysł dziecka”⁸). O twórcy kiczów plastycznych S. Szuman wyrażał takie przekonanie: „Lichy i nieudolny artysta [...] stwarza tylko pozór wartości, która nie istnieje”⁹. Przykładowo biorąc, jednym z zagadnień kultury

8 S. Szuman przez kicz rozumiał dzieła artystycznie „liche”, kicz nazywał także „lichotą”; twierdził, że „psychika dziecka przyjmuje na własność znacznie więcej[,] niż to, co świadomie wyodrębnia i rzeczy dobre zarówno[,] jak i liche kształtują ją [psychikę dziecka] na swój sposób, mimo że dziecko nie dorosło jeszcze do świadomej oceny artystycznej. Lichota wszelkiego rodzaju wypacza i deprawuje umysł dziecka, gdy je [dziecko] nią [lichotą] karmimy” (cf. Szuman S. (1947), *Zagadnienie literatury dla dzieci*, „Dziennik Literacki”, vol. 1, no. 13, p. 6, 8. Cf. także: Szuman S. (1947), *Pochwała dyletantów. Rzecz o znaczeniu samorodnej twórczości w wychowaniu estetycznym społeczeństwa*, Warszawa, p. 20 (przypis nlb., gwiazdkowy [*], gdzie w związku z określeniem kryteriów kiczu odsyłał do tekstu Juliusza Goryńskiego, cf.: Goryński J. (1946), *Zagadnienie »kiczu« w sztuce plastycznej*, „Twórczość”).

9 Szuman S. (1951), *Ilustracja w książkach dla dzieci i młodzieży. Zagadnienia estetyczne i wychowawcze*, Kraków, p. 12–13.

plastycznej w obszarze edukacji jest plakat, który nie może być kiczem, jeśli ma wychowywać przez wartości. S. Szuman uważał, „że plakat może być tworem sztuki użytkowej i każdy plakat polski – w szkole i poza szkołą – ma i musi posiadać walory artystyczne. [...] Nie wolno psuć dobrego smaku uczniów, kształconego z trudem na przykładach dobrego malarstwa, lichymi rycinami i plakata-mi”¹⁰. Uczony *per analogiam* określał problematykę antywychowawczego działania kiczu plastycznego na dzieci na przykładzie ilustracji książkowej: „Lichy i nieartystyczny obrazek w książce dla dzieci i młodzieży jest fałszywą monetą. Popełniamy wielki błąd wychowawczy[,] tolerując rozpowszechnianie takich [lichych] monet i nie żądając kategorycznie, by je wycofano z obiegu. Licha i zła ilustracja wypacza i wykrzywia wyobraźnię naszych dzieci, nieświadomych, co konsumują. [...] Wyobraźnię dzieci powinny od maleńkości urabiać utwory graficzne pełnowartościowe, artystyczne, o ile możliwości, nienaganne i doskonałe, a wartościowe wychowawczo i społecznie pod względem treści”¹¹. Uczony ów wskazywał na arcydzieła sztuk pięknych jako na przedmioty pomocne w wychowaniu nie tylko dzieci, ale także młodzieży i osób dorosłych. Plastykę należy włączyć w procesy wychowania, niezależnie od wieku. „Wychowanie młodzieży i dorosłych przez sztukę może tylko wówczas osiągnąć istotne rezultaty, gdy dajemy im [młodzieży i dorosłym] doznać i przeżywać potęgę i wielkość sztuki. [...] Słaba i licha sztuka obniża smak publiczności, mając ją [publiczność] falsyfikatem sztuki i sprowadzając na manowce”¹².

10 Szuman S. (1948), *O oglądaniu obrazów*, Warszawa, p. 130.

11 Szuman S. (1951), *Ilustracja w książkach...*, p. 13.

12 Szuman S. (1961), *Przeobrażające oddziaływanie sztuki*,

Poprzez edukację i uspołecznienie człowiek zostaje wprowadzony w kulturę, także w kulturę plastyczną. Dzięki edukacji nabywa wiedzy i umiejętności, doskonali się, a dzięki rozwinięciu więzi społecznych w procesie socjalizacji wchodzi w relacje międzyosobowe, które obfitują w rozmaite kody plastyczne, ponieważ każdy człowiek komunikuje się werbalnie i niewerbalnie, a więc znaczące są także: jego ubiór, noszone przedmioty, np. krzyże na łańcuszku, pierścienie, obrączki. Należy także uwzględnić przestrzenne środowisko przebywania, np. dom, mieszkanie, budynek szkoły¹³, świątynię, kawiarnię, dom kultury, muzeum, bibliotekę itd. Wszystkie te elementy komunikują w sposób wizualny jakieś konkretne treści, konkretne wartości. Świat człowieka współczesnego, kształtowany przez mass media i multimedia, jest w dużym stopniu zwiualizowany i usymbolizowany, bo każda kultura jest z istoty swej symboliczna i signifikatywna wskutek zakodowania wielu znaczeń w artefakty w wyniku procesu historycznoplastycznego¹⁴.

Wzrok, którym odbieramy świat wizualnie, jest istotny dla kultury i edukacji plastycznej, czyli edukacji artystycznej w zakresie plastyki. Wzrok służy naszemu odbiorowi rzeczy i ludzi. Bez niego niewerbalna komunikacja międzyludzka jest zaburzona. Prawidłowa percepcja wzrokowa może być rozwijana u dziecka, u młodzieży czy u dorosłych w kierunku rozpoznawania kodów plastycznych. Osoby niewidome czy niedowidzące

„Oświata Dorosłych”, vol. 5, no. 3, p. 129.

13 Cf. Nalaskowski A. (2002), *Przestrzenie i miejsca szkoły*, Kraków.

14 Cf. Dongi A. (1999), *Gesty i słowa. Wprowadzenie do języka symbolicznego*, Kraków, p. 92.

ce¹⁵ mają z tym trudności, ponieważ malarstwo, grafika, architektura czy rzeźba nie są dla nich dostępne bezpośrednio. Dostęp do dzieł plastycznych tego rodzaju jest w przypadku osób niewidomych na ogół zapośredniczony poprzez opowiadania, przekaz werbalny lub poprzez mikromodele architektury czy rzeźby, dostępne haptycznie, czyli dotykowo. Niewidomi mogą poznawać dzieła plastyczne, dotykając ich, tzn. mając z nimi kontakt haptyczny, w ten sposób poznają np. rzeźbę wolnostojącą czy małe fragmenty architektury spotykane na drodze. Odbiór plastyki umożliwiają osobom niewidomym także specjalne, niekoniecznie brajlowskie techniki, jak na przykład tworzone na kartkach „dziurkowane obrazy”, które można odczytać, przesuując po nich palcami, gładząc opuszkami palców wypukłe linie, które tworzą obrazek. Kultura plastyczna odnosi się także do osób niepełnosprawnych wzrokowo, o czym nie należy zapominać przy całościowym podejściu do zagadnienia sztuk plastycznych w wychowaniu i nauczaniu w szkole i poza szkołą.

Arcydzieła kultury plastycznej w Polsce są dobrem ogólnonarodowym, przynależą do społeczności kulturowej, niosącej wielowiekową i żywą tradycję duchową cywilizacyjnego kręgu łacińskiego. Naród, a szczególnie jego elity, odpowiadają za tworzenie, przekazywanie i podtrzymywanie kulturowych wartości, także plastycznych, na miarę ich możliwości i okoliczności czasu i przestrzeni. W szczególności nauczyciele i wychowawcy, wydawcy, dziennikarze są odpowiedzialni za przekazywanie wartości plastycznych, istotnych

15 Tytko M. M. (2008), *Kilka uwag o udziale ucznia niepełnosprawnego w kulturze*, „Niepełnosprawność i Rehabilitacja”, no 4, p. 67–72.

dla dobra wspólnego społeczności, ważnych dla dobra publicznego w Ojczyźnie.

Współuczestnictwo w kulturze plastycznej wymaga warunków, jakie stwarza szereg instytucji: przedszkole, szkoła, uczelnia, placówki pozaszkolne: oświatowo-wychowawcze, kulturalne, kulturalno-wychowawcze, np. muzea, galerie, kina, teatry, biblioteki z miejscami ekspozycyjnymi dla wystaw plastycznych, media elektroniczne i tradycyjne, np. gazety ilustrowane i książki, gry komputerowe, strony internetowe, telewizja itp. Ilustracja książkowa wchodzi także w zakres kultury plastycznej, dlatego biblioteki, księgarnie, mass media, posługujące się przekazem wizualnym, takie jak telewizja, internet, czasopisma itd., instytucje kościelne, wykorzystujące komunikację plastyczną – należy uznać za instytucje z pogranicza sfery kultury plastycznej, mające wpływ wychowawczy i kształcący na osoby i wspólnoty również w aspekcie symboliki plastycznej i obrazowania treści symbolicznych. Interakcje pomiędzy sferą nauczania, obrazowania, ekspresji plastycznej i współczesnej technologii medialnej są wielorakie¹⁶.

16 Cf. analizę rysunków B. Didkowskiej w: Nalaskowski A., op. cit., p. 19–21; Didkowska B. (2000), *Child and Adult Drawing Scheme. Analysis of Self-Portraits of Children and Their Parents* [in:] *Materiały konferencyjne. 5th European Congress InSE. Vademecum*, Poznań; idem (2005), *Czy kij baseballowy może być atrybutem zabawy?* [in:] Juszczyk S., Polewczyk I. (ed.), *Media wobec wielorakich potrzeb dziecka*, Toruń, p. 279–297; idem (2008), *Czy przerysowany rysunek Anime może uczyć kultury wizualnej* [in:] Limont W., Cieślukowska J., Dreszer J. (ed.), *Zdolności, talent, twórczość*, t. 2., Toruń, p. 75–88; idem (2001), *Dzieje i problemy kształcenia plastycznego w szkole publicznej* [in:] Bajkowski T., Sawicki K. (ed.), *Tożsamość osobowa a tożsamości społeczne. Wyzwania dla edukacji XXI wieku*, Białystok, p. 210–221; idem (2008), *How an image proposed by electronic media affects drawing creativity of children and teenagers?* [in:] Bartosova Z. (ed.), *From the gift growth to the growth of personality of gifted*, Bratislava, p. 124–126; idem, *Komputer na lekcjach sztuki* [in:] Mitas A. (ed.), *Pedagogika i informatyka*, Cieszyn, p. 33–40; Didkowska B., Limont W., *Mixmedial Spaces – enrichment program*

Problem świadomego przekazywania wartości plastycznych natrafia na istotną trudność, gdy mowa o samowychowaniu plastycznym, czyli tzw. autoedukacji plastycznej, autoedukacji wizualnej. Wszak pojawia się pytanie: czy można sobie samemu świadomie przekazywać wartości, np. plastyczne? W samowychowaniu chodzi o autora-wychowawcę, który działa pośrednio na zasadzie przekazu zapośredniczonego przez książki, dzieła plastyczne itd., a odbiorca dzieła, osiągnąwszy wyższy poziom rozwoju, wybiera to, co w danym momencie, jego zdaniem, staje się istotne dla własnego rozwoju duchowego. Samowychowanie odniesione do kultury plastycznej w istocie zakłada obecność „mistrza”, który w swoim dziele zakodował określone komunikaty czytelne dla: odbiorców, wychowanków, uczniów, podopiecznych, publiczności, wspólnot duchowych, społeczności osób ukształtowanych według podobnych wzorców kulturowych w za-

for gifted primary school pupils [in:] Bartosova Z. (red.), op. cit., p. 120–122; Didkowska B., *Media elektroniczne a rysunek dzieci i młodzieży* [in:] Limont W., Didkowska B. (ed.), *Edukacja artystyczna a metafora*, Toruń, p. 145–158; idem (2000), „Nowe narzędzia” plastyczne – propozycje zajęć rozwijających wyobraźnię dziecka [in:] Popek S., Tarasiuk R. (ed.), *U podstaw edukacji plastycznej*, Lublin, p. 157–161; idem (2001), *Od „rysunku” do „sztuki”. Problemy kształcenia plastycznego w szkole publicznej. Nauczyciel wobec realizacji przedmiotu „sztuka”*, „Wychowanie na co Dzień”, no. 3, p. 14–19; idem (2002), *Propozycja zajęć plastycznych wykorzystujących komputer jako narzędzie plastyczne* [in:] Lewowicki T., Siemieniecki B. (ed.), *Rola i miejsce technologii informacyjnej w okresie reform edukacyjnych w Polsce*, Toruń, p. 399–406; idem (2002), *Wielcy twórcy a integracja muzyki z plastyką – wnioski dla edukacji* [in:] Katarzyńczuk-Mania L., Kurcz L. (ed.), *Edukacja artystyczna wobec przemian społeczno-oświatowych*, Zielona Góra, p. 259–266; idem (2005), *Wpływ filmów animowanych na sposoby pokazywania ruchu w rysunkach dzieci* [in:] Limont W., Nielek-Zawadzka K. (ed.), *Z teorii i praktyki edukacji artystycznej*, Toruń, p. 21–54; idem (2005), *Wpływ mediów elektronicznych na twórczość rysunkową dzieci i młodzieży* [in:] Brejnak W. (ed.), *Polskie Towarzystwo Dysleksji. Biuletyn Informacyjny Oddziału Warszawskiego*, Warszawa, p. 114–122; idem (2002), *Współczesne narzędzia plastyczne kształtujące kulturę wizualną* [in:] Szmidt K., Piotrkowski K. (ed.), *Nowe teorie twórczości. Nowe metody pomocy w tworzeniu*, Kraków, p. 193–198.

kresie plastyki. Kultura plastyczna ma zatem ważną funkcję do spełnienia w zakresie transmisji określonych wartości plastycznych, tj. w zakresie przekazu wartości plastycznych, form artystycznych i symbolicznych treści znaczących. Obrazy są wytwarzane z reguły świadomie, bo sztuka to *recta ratio factibilium*¹⁷, skoro rozumna koncepcja sztuki zakłada znajomość reguł tworzenia sztuki u artysty-wytwórcy dzieła. Obrazy (szerzej: dzieła plastyczne) działają jednak nie tylko na świadomość, ale i na podświadomość odbiorcy, wychowanka, ucznia, podopiecznego itd., głęboko zapadają w ludzką pamięć, zdarza się, że są „trwalsze” niż słowa. Człowiek po latach pamięta obraz, który wielokrotnie w dzieciństwie czy młodości oglądał, potrafi odtworzyć ogólnie, w zarysie jego główną treść, a słów z podręcznika zapomniał, trwale nie zapamiętał. Dlatego tak ważna jest w procesie edukacji komunikacja pozawerbalna, tu – komunikacja obrazowa (arcydzieła kultury plastycznej albo „dzieła własne”, np. rysunki, wdrażanie się w system plastycznej komunikacji znakowej, w treści obrazów i w sposoby czy formy wyrazu plastycznego, zwizualizowanej ekspresji. Treści obrazów Jana Matejki czy Jacka Malczewskiego znacznie silniej zapadają w pamięć niż wiele stron przeczytanych książek na tematy patriotyczne, a to z tej przyczyny, że takie są właściwości ludzkiej pamięci. Plastyka operuje skrótem, symbolem, alegorią, emblematem, prostym do uchwycenia i zapamiętania znakiem

17 Zdaniem Arystotelesa „sztuka jest [...] trwałą dyspozycją [rozumu praktycznego] do opartego na trafnym rozumowaniu tworzenia; brak sztuki zaś — przeciwnie”, vide: Arystoteles (1982), *Etyka nikomachejska*, Warszawa, 1140 a 20). Według św. Tomasza z Akwinu: *ars est recta ratio factibilium*, tj. „sztuka jest zasadą poprawnego wytwarzania zamierzonych dzieł” (Thomae Aquinatis T., *Summa theologiae*, I-II, q. 57, a 4, resp., oraz I-II, q. 58, a. 2, ad 1). Q.a.: Kiereś H. (2006), *Człowiek i sztuka. Antropologiczne wątki problemu sztuki*, Lublin, p. 38.

obrazowym, przez co łatwiej dostrzec zasadniczy sens, bo w grę wchodzi mniej elementów niż przy obszernym dziele literackim na ten sam temat.

Analizą treści dzieł sztuki zajmowali się m.in. Erwin Panofsky¹⁸, Jan Białostocki¹⁹, Lech Kalinowski²⁰,

18 Cf. np. Klibansky R., Panofsky E., Saxl F. (1964), *Saturn and Melancholy*, London; idem (1990), *Saturn und Melancholie. Studien zur Geschichte der Naturphilosophie und Medizin, der Religion und der Kunst*. Frankfurt am Main; Panofsky D., Panofsky E. (1991), *Pandora's box. The changing aspects of a mythical symbol*, Princeton; Panofsky E. (ed.) (1969), *Readings in Art History*, Vol. 2, New York; Panofsky E. (ed.) (1946), *Abbot Suger on the Abbey Church of St. Denis and its Art Treasures*, Princeton; Panofsky E. (1940), *The Codex Huygens and Leonardo da Vinci's art theory. The Pierpont Morgan Library Codex M. A. 1139*, London; idem (1948), *Albrecht Dürer*, Princeton; idem (1924), *Die deutsche Plastik des elften bis dreizehnten Jahrhunderts*, München; idem (1953), *Early Netherlandish Painting. Its Origins and Character*, Cambridge; idem (1954), *Galileo as a Critic of the Arts*, Haga; idem (1959), *Gothic Architecture and Scholasticism*, New York; idem (1961), *The Iconography of Corregio's Camera di San Paulo*. London; idem (1955), *Meaning in the Visual Arts. Papers in and on Art History*, New York; idem (1960), *A Mythological Painting by Poussin in the Nationalmuseum Stockholm*, Stockholm; idem (1960), *Renaissance and Renascences in Western Art*, Stockholm; idem (1971), *Studia z historii sztuki*, Warszawa; idem (1939), *Studies in Iconology. Humanistic themes in the art of the Renaissance*, New York; idem (1964), *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*, London. Cf. także: Meiss M. (ed.) (1961), *Essays in Honor of Erwin Panofsky*, New York; Heidt R. (1977), *Erwin Panofsky. Kunsttheorie und Einzelwerk*, Köln, Wien, Böhlau.

19 Cf. Chrościcki J.A. et al. (ed.) (1981), *Ars auro prior. Studia Ioanni Białostocki sexagenario dicta*, Warszawa; Białostocki J. (ed.) (1956), *Albrecht Dürer jako pisarz i teoretyk sztuki*, Wrocław; idem (ed.) (1972), *Granice sztuki. Z badań nad teorią i historią sztuki, kulturą artystyczną oraz sztuką ludową*, Warszawa; idem (ed.) (2001), *Historia doktryn artystycznych*, t. 1, *Myśliciele, kronikarze i artyści o sztuce. Od starożytności do 1500 r.*, Gdańsk; idem (ed.) (1985), *Historia doktryn artystycznych*, t. 2, *Teoretycy, pisarze i artyści o sztuce 1500–1600*, Warszawa; Białostocki J., Poprzęcka M., Ziemia A. (ed.) (1994), *Historia doktryn artystycznych*, t. 3, *Teoretycy, historiografowie i artyści o sztuce: 1600–1700*, Warszawa; Grabska E., Poprzęcka M. (ed.) (1989), *Teoretycy, artyści i krytycy o sztuce 1700–1870*, Warszawa; Białostocki J. (ed.) (1976), *Interpretacja dzieła sztuki. Studia i dyskusje*, Warszawa – Poznań; idem (red.) (1970), *Myśl o sztuce i sztuka XVII i XVIII wieku*, Warszawa; idem (red.) (1976), *Pojęcia, problemy, metody współczesnej nauki o sztuce: dwadzieścia sześć artykułów uczonych europejskich i amerykańskich*, Warszawa; idem (red.) (1968), *Sarmatia Artistica. Księga pamiątkowa ku czci profesora Władysława Tatarkiewicza*, Warszawa; Białostocki J. (1979), *75 lat warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych 1904–1979. Tendencje twórcze pedagogów*, Warszawa, *Wstęp*; idem (1956), *Teksty*

ski²⁰, posługując się tzw. metodą ikonologiczną, łączącą ze sobą elementy kilku metod jakościowych: kontekstualistycznej, historiograficznej, strukturalistycznej oraz komparatystycznej w zastosowaniu do analizy znaczeń dzieł plastycznych, szerzej: do analizy treści i form wszelkich wytworów wizualnych, także tych, które nie są zaliczane do sztuk pięknych. Metodę tę stworzył Erwin Panofsky z Princeton w USA dla analizy treści i kontekstu wszelkich dzieł kultury plastycznej, zatem nie tylko i wyłącznie dla analizy dzieł kultury „wysokiej”, arcydzieł sztuki. Każdy wytwór plastyczny, a więc m.in. także wytwór techniki czy dzieło graficzne, jakim jest rysunek dziecka, może być zanalizowany w kontekście kulturowym przy użyciu uniwersalnej metody ikonologicznej Erwina Panofsky'ego. Kompilacyjną metodę ikonologiczną można, moim zdaniem, przeschczepić na grunt badań dotyczących problemów kultury plastycznej w edukacji. Należy jednak uwzględnić przy zastosowaniu owej „ikonologii edukacyjnej” odpowiedni, realistyczny aspekt aksjologiczny, perspektywę istotnościową typu Ingardenowskiego, tj. powinno się włączyć problematykę wartości w obszar badawczy treści

źródłowe do dziejów teorii sztuki, t. 6., Wrocław, *Posłowie*; idem (1981), *Tematy, tradycje i teorie w sztuce doby romantyzmu*, Warszawa, *Przedmowa*; idem (ed.) (1981), *Tessera. Sztuka jako przedmiot badań*, Kraków; idem (1970), *Albrecht Dürer*, Warszawa; idem (1971), *Dürer*. Warszawa; idem (1980), *Historia sztuki wśród nauk humanistycznych*. Wrocław; idem (1976), *Pięć wieków myśli o sztuce. Studia i rozprawy z dziejów teorii i historii sztuki*, Warszawa; idem (1953), *Poussin i teoria klasycyzmu*, Wrocław; idem (1978), *Refleksje i syntezy ze świata sztuki*, Warszawa; idem (1987), *Refleksje i syntezy ze świata sztuki. Cykl drugi*, Warszawa; idem (1982), *Symbole i obrazy w świecie sztuki*, Warszawa; idem (2004), *Sztuka cenniejsza niż złoto. Opowieść o sztuce europejskiej naszej ery*, Warszawa; idem (1966), *Sztuka i myśl humanistyczna. Studia z dziejów sztuki i myśli o sztuce*, Warszawa; idem (1961), *Teoria i twórczość. O tradycji i inwencji w teorii sztuki i ikonografii*, Poznań.

20 Cf. np. Kalinowski L. (1972), *Ikonologia czy ikonografia? Termin ikonologia w badaniach nad sztuką Erwina Panofsky'ego*, Kraków.

wytworów plastycznych i czynności twórczych, prowadzących do powstania konkretnych dzieł. W ten sposób można by przebadać przy użyciu „zaksjologizowanej” metody ikonologicznej całość sfer plastycznej w edukacji, której rozmaite aspekty sygnalizowane są w niniejszym artykule. Kultura plastyczna jako aksjosfera edukacyjna wymaga całościowego przebadania jednolitymi narzędziami badawczymi w celu zbudowania teorii adekwatnej do badanej rzeczywistości. Metoda E. Panofsky’ego implementowana zwłaszcza do edukacyjnej sfery kultury plastycznej, i to zarówno w zakresie kultury wysokiej, jak i popularnej, a więc mająca zastosowanie do interpretacji różnego rodzaju plastycznych artefaktów i procesów ich tworzenia, stwarza szansę właściwego uchwycenia problemów plastycznych w kontekście kulturowym i edukacyjnym, dla ich właściwego opisu, rzeczowej analizy, adekwatnego do rzeczywistości wyjaśnienia i poprawnego zrozumienia. Poza zastosowaniem w obszarze sztuki możliwe jest jednakże użycie owej metody także dla zbadania każdej twórczości plastycznej, również ze sfery kreatywności amatorskiej, w tym także sztuki dziecka, a także zbadania problematyki odbioru treści dzieł sztuki wizualnej przez odbiorców malarstwa, grafiki, rzeźby, filmu, cyberprzestrzeni itp. Komunikacyjna teoria strukturalistyczna typu Jakobsonowskiego może stać się pomostem łączącym metodę ikonologiczną z realistyczną metodą aksjologiczną w obszarze szeroko rozumianej edukacji plastycznej. Uwzględnienie wielorakich aspektów plastyki w edukacji wymaga użycia zróżnicowanych metod badawczych o charakterze jakościowym, kompilowanych adekwatnie do badanej problematyki. Kultura plastyczna w edukacji jako szeroko pojęte zagadnienie należy do sfery badań interdyscyplinarnych, stąd zastosowanie

interdyscyplinarnej metodologii badawczej wydaje się rzeczą właściwą, charakterystyczną dla pedagogiki kultury.

Odbiorca dzieł sztuki, którym może być uczeń, wychowanek, podopieczny, powinien być wychowywany z wykorzystaniem dzieł plastycznych, np. obrazów, ilustracji, także książkowych, a rodzice, opiekunowie, nauczyciele i wychowawcy powinni mu wskazywać arcydzieła i inne wytwory zwaloryzowane estetycznie. Dla kultury plastycznej jest istotne, aby w procesie wychowania kształtować dobry smak artystyczny przyszłych odbiorców i twórców sztuki, przyszłych uczestników życia kulturalnego, artystycznego, plastycznego. Publiczność muzeów formuje się już od dzieciństwa, poprzez wypracowywanie u dzieci nawyku chodzenia na wystawy, do galerii sztuki, przyzwyczajanie ich do wysokokulturowego środowiska plastycznego: rzeźb, malarstwa, grafiki, architektury, rzemiosła artystycznego itd. Uprawa ducha, czyli kultura, w klasycznym rozumieniu dotyczy także uprawiania kultury plastycznej przez całe życie w rozmaitych aspektach. Kształtowanie potrzeb związanych ze sztuką jest zadaniem rodziców, szkoły, Kościoła (w ostatnim przypadku chodzi o plastyczną sztukę sakralną na wysokim poziomie artystycznym). Dobry smak estetyczny ogółu społeczności skutkuje w przyszłości skuteczniejszą eliminacją kiczu, lepszymi wyborami estetycznymi, dokonywanymi przez tzw. zwykłych ludzi w skali prywatnej i przez decydentów w skali państwa. Wiele „nietrafionych” plastycznie dzieł powstało na zamówienie czynników państwowych, wskutek braku dobrego smaku estetycznego u decydentów dokonujących wyboru projektu do realizacji, np. w przypadku budowy oficjalnych gmachów państwowych. Podobnie

można by uniknąć „nietrafionych” plastycznie dzieł budownictwa w skali prywatnej, gdyby ci, którzy wybierali projekty, mieli właściwie wykształcony smak estetyczny, poczucie harmonii, stosowności, stosowali zasadę *decorum*, umiaru, i posiadali tzw. wyczucie piękna (o kształceniu smaku estetycznego pisali m.in. Herbert Read, Stefan Szuman, Irena Wojnar). W odbiorze dzieł sztuki plastycznej nie chodzi tylko o emocje, przeżycia, ale także o podejście intelektualne – podejście poprzez poznanie i zrozumienie. Z punktu widzenia zadań rodziców, opiekunów, nauczycieli i wychowawców chodzi o rozumne i świadome ukazywanie najcenniejszych dóbr kultury, przede wszystkim dóbr kultury narodowej, w tym dóbr kultury plastycznej – odpowiednio dzieciom, uczniom, wychowankom, podopiecznym, stosownie do wieku, poziomu rozwoju umysłowego itd.

Uczeń powinien rozumieć podstawowe elementy dzieł sztuki i umieć tworzyć proste dzieła plastyczne czy paraplastyczne na swoją miarę, np. rysunki, twory z plasteliny, modeliny itp. W zależności od poziomu rozwoju umysłowego i psychomotorycznego tworzenie dzieł własnych przez ucznia staje się jego naturalną potrzebą, ale nie należy nikogo przymuszać do twórczości, także do twórczości plastycznej. Zachęta jest jednym ze sposobów wprowadzania w sferę sztuki przez rodzica, nauczyciela, plastyki czy wychowawcę w relacji z uczniem. Uczeń szkoły średniej powinien znać elementarne tendencje i style w sztukach plastycznych, np. sztukę staroegipską, starogrecką i starorzymską, także hellenistyczną, sztukę wczesnochrześcijańską, bizantyjską, sztukę preromańską i romańską, gotyk, renesans, manieryzm, barok, rokoko, klasycyzm, romantyzm, historyzm, eklektyzm, modernizm,

secesję, art déco; kierunki w sztuce XIX i XX wieku w malarstwie, m.in. impresjonizm, ekspresjonizm, postimpresjonizm, koloryzm, symbolizm, surrealizm, kubizm, dadaizm, abstrakcjonizm, abstrakcję geometryczną, suprematyzm, unizm, abstrakcję ekspresjonistyczną, tasyzm, informel, pop-art, op-art, hiperrealizm, Nową Figurację, minimal art itd. Chodzi o rozpoznanie głównych cech stylu i umiejętność podania przykładów dzieł. W szkole podstawowej, rzecz jasna, takie szczegółowe wiadomości nie są wymagane, chodzi o zasadnicze przykłady, aby uczeń np. odpowiednio kojarzył piramidy czy Sfinksa z kulturą starożytnego Egiptu, Akropol czy Wenus z Milo – z Grecją, ikony – z Bizancjum itd. W gimnazjum i liceum należałoby stopniowo wprowadzać coraz więcej szczegółów faktograficznych, informacji z zakresu historii sztuki, większą liczbę ilustracji arcydzieł sztuki.

Mamy świadomość, że edukacja kulturalna to nie tylko edukacja przez sztukę plastyczną, ale także wiele innych sfer związanych z procesem wychowania. Oczywiście jest, że nie sama sztuka tworzy kulturę, ale i nauka, filozofia, religia, obyczaje, moralność, prawo, będące odbiciem moralności, technika, rolnictwo itd. Należy stymulować kulturalnie wszystkie środowiska w Polsce, także środowiska wiejskie i małomiasteczkowe, w ramach powszechnej edukacji kulturalnej, a więc np. zapewnić dzieciom i młodzieży wiejskiej i miejskiej równy dostęp do kultury plastycznej w ramach permanentnego procesu publicznego upowszechniania, udostępniania, uprzystępniania, urozmaicenia odbioru sztuki, w ramach zasady „cztery razy u”. Publiczna telewizja, publiczne radio, publiczny internet spełniając misję społeczną, powinny być dostępne także

poza szkołą dla każdego ucznia na wsi i w mieście, aby pomocniczo kształtować ich indywidualną kulturę, także osobistą kulturę plastyczną, tj. obycie w sferze plastycznej. Szczegółowo standardy formowania kultury plastycznej zostały zaproponowane w innym miejscu²¹.

Przypisanie sztukom plastycznym funkcji wychowawczej jest korzystne dla całej społeczności oraz dla poszczególnych osób. Poruszamy się na co dzień w tzw. ikonosferze²², dlatego owej ikonosfery, czyli sfery obrazowej, wizualnej, plastycznej należy się stopniowo nauczyć w kontekście rozpoznawania kodów plastycznych. Ikonosfera obejmuje w zasadzie całość kultury wizualnej, wszystkie dzieła dostępne wzrokowo człowiekowi danej cywilizacji, epoki, kultury, środowiska, regionu. Szkoła podstawowa czy gimnazjum lub liceum przygotowują do obcowania z ikonosferą w stopniu elementarnym. Specjalistyczne studia wyższe umożliwiają pogłębienie tej wiedzy w wybranym zakresie kultury plastycznej. Szczegółowe dopracowanie standardów programów edukacji estetycznej z użyciem konkretnych przykładów z poszczególnych dziedzin plastyki jest osobnym problemem do rozwiązania na poszczególnych etapach kształcenia estetycznego, wpisanego w kształcenie i wychowanie ogólne, rozumiane jako *paideia*. Należy jednak zwrócić uwagę na to, że „edukacja wizualna” jest terminem nie w pełni adekwatnym, bo np. nie obejmuje plastycznego kształcenia osób niewidomych, choć niewątpliwie proces edukacji plastycznej tu zachodzi, ma aspek-

ty haptyczne, wszak niewidomy człowiek plastyki dotyka, choć jej nie widzi. Edukacja haptyczna jest częścią edukacji plastycznej i wchodzi w zakres kultury plastycznej. Edukacja haptyczna nie może być natomiast z przyczyn oczywistych nazwana edukacją wizualną. „Edukacja plastyczna” jest terminem znacznie szerszym niż „edukacja wizualna”. Podobnie termin: „kultura plastyczna” wykracza poza sferę znaczenia terminu „kultura wizualna” z tych samych powodów.

Należy jednak zgodzić się z twierdzeniem, że „plastyka i zawarte w niej wartości są jednocześnie środkami ułatwiającymi odbiorcom i uczestnikom procesów twórczych nabywanie wiedzy i informacji z innych dziedzin i rozwijanie aktywności poznawczej”²³. Autorzy współczesnych standardów edukacji wizualnej proponują kształcenie percepcji, przeżycia, doświadczenia, wiedzy w zakresie odbioru sztuki i jej tworzenia. Skoro kultura łączy w sobie elementy słowne i pozasłowne, tj. także obrazowe i dźwiękowe, to szkoła współczesna nie może pomijać w swojej edukacji kultury plastycznej, tak jak nie może zaniedbywać kultury słowa, kultury języka i kultury muzycznej. Kultura plastyczna obejmuje nie tylko dzieła sztuki, ale także informację²⁴ wizualną, reklamę, np. billboardy, przekaz telewizyjny, internetowy²⁵. Prawdą jest, że edukacja w zakresie kultury plastycznej wymaga „w pełni profesjonalnego przygotowania, które dają wyłącznie zintegrowane wyższe studia plastyczne i edukacyjne. Obecnie taki poziom studiów zapewnia kierunek studiów: edukacja

21 Boguszewska A. et al. (2008), *Standardy edukacji wizualnej* [in:] Białkowski A. (ed.), *Standardy edukacji kulturalnej. Materiały do konsultacji środowiskowych*, Warszawa.

22 Termin autorstwa Mieczysława Porębskiego, rozpowszechniony w latach 70. XX wieku dzięki jego książce. Cf. Porębski M. (1972), *Ikonosfera*, Warszawa, p. 298.

23 Boguszewska A. et al, op. cit., p. 53.

24 Tytko M. M. (1998), *Wychowanie do informacji*, „Wychowawca. Miesięcznik Nauczycieli i Wychowawców Katolickich”, no. 5, p. 42–43.

25 Boguszewska A. et al., op. cit., p. 54.

artystyczna w zakresie sztuk plastycznych”²⁶. Cytowani w niniejszym tekście autorzy standardów edukacji plastycznej, idąc za znawcami zagadnienia takimi jak: Jan Berdyszak²⁷, Janusz Byszewski²⁸, Eugeniusz Andrzej Józefowski²⁹, Wiesław Karolak³⁰, Elżbieta Olinkiewicz³¹, podkreślają znaczenie procesu twórczego w plastyce, nie podkreślają jednak znaczenia wytworu plastycznego w procesie wychowawczym i dydaktycznym. Ich zdaniem to proces twórczy jest

26 Ibidem, p. 56.

27 Berdyszak J. (1999), *O obrazie*, Olsztyn, p. 76. Cf. także: Berdyszak J., Berdyszakowa M., Lewandowski R. (1964), *Poznajemy plastykę. Poradnik bibliograficzny*, Warszawa, p. 30.

28 Byszewski J. (1996), *Inne muzeum*, Warszawa, p. 96.

29 Józefowski E. (2009), *Edukacja artystyczna w działaniach warsztatowych. Na podstawie doświadczeń własnych*, Łódź, p. 167.

30 Na temat animacji społeczno-kulturalnej w zakresie plastyki, myślenia twórczego i działania w zakresie sztuki, uwrażliwiania zmysłu widzenia poprzez sztukę plastyczną, o metodzie projektów w zakresie kreatywności plastycznej, o sztuce w aspekcie studiów i nauczania, o terapii sztuką (nt. rysunku w aspekcie psychologii), o arteterapii, leczeniu sztuką, działaniach multimedialnych, mappingu (plastycznym rozrysowaniu „mapy” relacyjnej własnego „ja” metodą „kartograficzną” *per analogiam*), nt. treningu mentalnego w samorozwoju – cf.: Karolak W., Kahmann K.-O. (ed.) (1998), *Czyste dobro, czyste piękno. Wiosenna Akademia. Polsko-niemieckie warsztaty twórcze dla twórców, animatorów, multiplikatorów i menedżerów sztuk. Załącze Wielkie k. Wielunia, marzec 1998*, Łódź; Karolak W. (2002), *Moje portrety. Taki jestem – taki chciałbym być*, Częstochowa; Karolak W. et al. (2002), *Moje portrety. Działania twórcze – twórczość wspomagająca rozwój. Zeszyt ćwiczeń*, Łódź; Karolak W., Kaczorowska B., Jabłoński M. (ed.) (2002), *Działania twórcze – twórczość wspomagająca rozwój. Zeszyt ćwiczeń*, Łódź; Karolak W. et al. (2002), *Moje portrety. Działania twórcze – twórczość wspomagająca rozwój. Książka dla nauczyciela*, Łódź; idem (2004), *Projekt edukacyjny – projekt artystyczny*, Łódź; idem (2006), *Warsztaty twórcze – warsztaty artystyczne*, Kielce; idem (2007), *Rysunek w arteterapii*, Łódź; idem (2006), *Mapping w twórczym samorozwoju i arteterapii*, Łódź; Handford O., Karolak W. (2009), *Mandala w arteterapii*, Łódź; Handford O., Karolak W. (2007), *Bajka w twórczym rozwoju i arteterapii*, Łódź; Karolak W., Kaczorowska B. (ed.) (2008), *Arteterapia w medycynie i edukacji*, Łódź; Handford O., Karolak W. (2008), *Zabawa (z) przedmiotami w twórczym rozwoju i arteterapii*, Łódź.

31 Olinkiewicz E., Repach E. (ed.) (2001), *Warsztaty edukacji twórczej. Jak rozwijać osobowość przez sztukę. Program interdyscyplinarny*, Wrocław, p. 185.

istotny w wychowaniu plastycznym i dydaktyce plastyki, a nie sam wytwór, jak sugerują. Moim zdaniem jednak w edukacji artystycznej w zakresie kultury plastycznej, tzn. w wychowaniu plastycznym i w nauczaniu plastyki, zarówno czynność, czyli akt, proces, jak i wytwór, czyli dzieło, przedmiot, mają istotne znaczenie, są jednakowo ważne, a poza tym, idąc zgodnie z uznaniem i właściwym podziałem wprowadzonym w filozofii przez Kazimierza Twardowskiego, który wyróżniał w procesie poznania: akt, treść aktu oraz przedmiot aktu, należy zwrócić uwagę na fakt, że zaniedbuje się obecnie ważny element zwany „treścią czynności”, czyli pomija się „treść procesu”, tzn. „treść aktu”, np. wychowawczego, twórczego oraz ponadto „treść wytworu”, czyli treść dzieła plastycznego, skupiając się w sposób jednostronny na „formie czynności”, czyli „formie procesu”, tzn. „formie aktu” wychowawczego, twórczego i „formie przedmiotu”, czyli na „formie dzieła”, „formie wytworu” plastycznego. Tymczasem w przekazie aksjologicznym „treść plastyczna” jest istotnym elementem edukacyjnym. Sama forma nie edukuje bez treści, dlatego należy w kształceniu plastycznym i wychowaniu plastycznym uwzględnić co najmniej w równym stopniu treść, tzn. zarówno „treść czynności”, jak i „treść wytworu”, nadto zaś – formę, zarówno „formę czynności”, jak i „formę wytworu”. Zasada powyższa dotyczy także pedagogiki kultury jako całości i odnosi się do edukacji kulturalnej w ogóle. Kultura plastyczna w procesie edukacji kulturalnej oddziałuje jako całość formy i treści przedmiotu trójwymiarowego, tj. bryły czy dwuwymiarowego, np. malowidła³².

32 Cf. cytowane dzieła autorstwa Jana Białostockiego czy Erwina Panofsky’ego oraz dzieła im dedykowane (cf. bibliografia).

Dzieło malarskie Jana Matejki pt. *Rok 1863. Polonia*³³ nie da się odczytać bez zrozumienia symbolicznej treści tam przedstawionej, tj. nie da się odczytać tylko i wyłącznie w kontekście jego formy: koloru, linii, waloru, światła, faktury, kompozycji, perspektywy, planów itd. Kultura plastyczna to nie tylko forma plastyczna, ale także, a może przede wszystkim, treść w plastyce zawarta. Informacja jest treścią przede wszystkim, choć także i forma może być informacją³⁴. Wychowanie i kształcenie w zakresie edukacji plastycznej, szerzej: kultury plastycznej, jest dziedziną wymagającą odrębnego potraktowania, a nie marginalizowania, jak to ma obecnie miejsce. Skoro wiedza o kulturze plastycznej jest rzeczą poznania umysłowego, a nie tylko tzw. kształcenia oka, trzeba położyć nacisk na tzw. kształcenie polisensoryczne, które oprócz kształcenia poprzez odbieranie wielu różnorodnych bodźców – m.in. wzrokowych, słuchowych – uwzględnia także ich analizę na drodze percepcji. Na uniwersyteckich studiach pedagogicznych istnieją w ramach programu możliwe do wyboru przez studenta tzw. ścieżki, np. ścieżka artystyczna, co umożliwi studentom pedagogiki zapoznanie się na elementarnym poziomie z wybranymi aspektami np. kultury plastycznej, z warsztatem plastycznym, niezbędnym dla pogłębienia wiedzy o kulturze plastycznej. ■

33 M.in. o malarstwie historycznym J. Matejki cf.: Walek J. (1991), *Dzieje Polski w malarstwie i poezji*. Warszawa. Obraz J. Matejki pt. *Polonia*, znajdujący się w zbiorach Muzeum Czartoryskich w Krakowie, nosi także drugi, popularny tytuł: *Zakuwana Polska*.

34 O relacjach pomiędzy sztuką a informacją cf.: Porębski M. (1986), *Sztuka a informacja*, Kraków, Wrocław.

Jan Matejko *Polonia. Rok 1863*

Źródło: http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Rok_1863_Polonia.JPG&filetimestamp=20070220202205

Obszerna (wybrana) bibliografia poświęcona kulturze plastycznej w edukacji

Źródło archiwalne:

Spuścizna Stefana Szumana, *Wychowanie estetyczne*, maszynopis przechowywany w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. K-III-96, jednostka archiwalna nr 107.

Prace doktorskie:

Ameln-Haffke H. (2008), *Kunsttherapie bei Migräne im Kindes- und Jugendalter. Entwicklung, Durchführung und Evaluation eines syndromspezifischen Behandlungsmodells. Eine theoretische und empirische Explorationsstudie*, Praca doktorska, Uniwersytet w Kolonii, Kolonia, kps., przechowywany w archiwum Uniwersytetu w Kolonii.

Czerwonka D. (2007), *Znaczenie arteterapii w kształtowaniu (się) zdolności twórczych u dzieci ze specyficznymi trudnościami w uczeniu się*, Praca doktorska, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, kps., przechowywany w archiwum Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Didkowska B. (2004), *Media elektroniczne a rysunek dzieci i młodzieży w wieku 3–18 lat*, Praca doktorska, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, kps., przechowywany w archiwum Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Pater-Ejgierd N. (2007), *Kultura obrazowania i edukacja. Współczesne znaczenie alfabetyzacji wizualnej na przykładzie studium podręczników do języka angielskiego*, Praca doktorska, Uniwersytet Gdański, Gdańsk, kps., przechowywany w archiwum Uniwersytetu Gdańskiego, Instytut Pedagogiki.

Piasecka M. (2001), *Spoteczne i edukacyjne sensory twórcze wizualizacji w rozwoju dzieci w wieku szkolnym*, Praca doktorska, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, kps., przechowywany w archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego.

Rospenk-Spychała A. (1999), *Rola autonomicznej motywacji poznawczej ucznia w procesie edukacji plastycznej*, Praca doktorska, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, kps., przechowywany w archiwum Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Siemieniecka-Gogolina D. (2004), *Zdolności i postawa twórcza nauczycieli a styl użytkownika elektronicznych mediów*, Praca doktorska, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, kps., przechowywany w archiwum Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Stasiakiewicz M. (1999), *Prototypowość w rysunku dziecka sześciolatniego. Studium psychodydaktyczne*, Praca doktorska, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, kps., przechowywany w archiwum Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Szuścik U. J. (1993), *Kształtowanie percepcji wzrokowej jako stymulator działań plastycznych*, Praca doktorska, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Katowice, kps., przechowywany w archiwum Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

Trela M. (2006), *Zależności między inteligencjami wielorakimi a zdolnościami twórczymi i postawą twórczą*, Praca doktorska, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, kps., przechowywany w archiwum Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Trochimiak B. (2008), *Rozwój rysunkowy ucznia szkoły specjalnej dla upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim*, Praca doktorska, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie, Warszawa, kps., przechowywany w archiwum Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie.

Tytko M. M. (2006), *Stefana Szumana koncepcja wychowania przez sztukę*, Praca doktorska, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, kps., przechowywany w archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Współczesne czasopisma polskie poświęcone plastyce w edukacji:

„Plastyka i Wychowanie. Dwumiesięcznik Ministerstwa Edukacji Narodowej” (1991–2000), red. nac. J. Bukowski, Warszawa.

„Plastyka w szkole. Dwumiesięcznik Ministerstwa Edukacji Narodowej” (1961–1991), red. nac. J. Bukowski, Warszawa.

Książki i artykuły:

Adamski A. (2008), *Percepcja muzyki i jej wymiar w sztuce i psychologii kwantowej*, Bielsko-Biała.

Adamski F. (red.) (1999), *Wychowanie na rozdrożu. Personalistyczna teoria wychowania*, Kraków.

Aleksander T. (red.) (2001), *Myśl pedagogiczna przełomu wieków (Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 26–27 września 2000 r. z okazji Jubileuszu 600-lecia odnowienia Akademii Krakowskiej i Rocznicy 75-lecia utworzenia Katedry Pedagogiki w Uniwersytecie Jagiellońskim)*, Kraków.

Arnheim R. (2004), *Sztuka i percepcja wzrokowa. Psychologia twórczego oka*, Gdańsk.

Arystoteles (1982), *Etyka nikomachejska*, wyd. 2, Warszawa.

Augustyniak E. (red.) (2009), *Kultura organizacyjna szkoły*, Kraków.

Baraniewski W. et al. (1993), *Słownik szkolny. Malarze, rzeźbiarze, architekci*, Warszawa.

Bachanek S. (2007), *Zakorzenie w dziedzictwie małych ojczyzn. Materiały pomocnicze do kształtowania postaw patriotycznych*, Radom.

Berdyszak J. (1999), *O obrazie*, Olsztyn.

Berdyszak J., Berdyszakowa M., Lewandowski R. (1964), *Poznajemy plastykę. Poradnik bibliograficzny*, Warszawa.

Białostocki J. (red.) (1956), *Albrecht Dürer jako pisarz i teoretyk sztuki*, Wrocław.

Białostocki J. (red.) (1972), *Granice sztuki. Z badań nad teorią i historią sztuki, kulturą artystyczną oraz sztuką ludową*, Warszawa.

Białostocki J. (red.) (1978), *Historia doktryn artystycznych. Myśliciele, kronikarze i artyści o sztuce: starożytności do 1500 r.*, Warszawa.

Białostocki J. (oprac.) (1985), *Teoretycy, pisarze i artyści o sztuce 1500–1600*, Warszawa.

Białostocki J. (oprac.), Poprzęcka M., Ziemia A. (red.) (1994), *Teoretycy, historiografowie i artyści o sztuce: 1600–1700*, Warszawa.

Grabska E., Poprzęcka M. (oprac.) (1989), *Teoretycy, artyści i krytycy o sztuce 1700–1870*, wyd. 2., popr., Warszawa.

Białostocki J. (red.) (1976), *Interpretacja dzieła sztuki. Studia i dyskusje*, Warszawa – Poznań.

Białostocki J. (red.) (1970), *Myśl o sztuce i sztuka XVII i XVIII wieku*, Warszawa.

Białostocki J. (red.) (1976), *Pojęcia, problemy, metody współczesnej nauki o sztuce: dwadzieścia sześć artykułów uczonych europejskich i amerykańskich*, Warszawa.

Białostocki J. (red.) (1968), *Sarmatia Artistica. Księga pamiątkowa ku czci profesora Władysława Tatarkiewicza*, Warszawa.

Białostocki J. (1979), *Słowo wstępne* [in:] Tarkowska J., Tomaszewski L., Trzeciak P. (red.), *75 lat warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych 1904–1979. Tendencje twórcze pedagogów*, Warszawa.

Białostocki J. (1956), *Posłowie* [in:] *Teksty źródłowe do dziejów teorii sztuki*. Wrocław.

Białostocki J. (1981), *Przedmowa* [in:] *Tematy, tradycje i teorie w sztuce doby romantyzmu*. Warszawa.

Białostocki J. (red.) (1981), *Tessera. Sztuka jako przedmiot badań*, Kraków.

- Białostocki J. (1970), *Albrecht Dürer*, Warszawa.
- Białostocki J. (1971), *Dürer*, Warszawa.
- Białostocki J. (1980), *Historia sztuki wśród nauk humanistycznych*, Wrocław.
- Białostocki J. (1976), *Pięć wieków myśli o sztuce. Studia i rozprawy z dziejów teorii i historii sztuki*, wyd. 2 zm., Warszawa.
- Białostocki J. (1953), *Poussin i teoria klasycyzmu*, Wrocław.
- Białostocki J. (1978), *Refleksje i syntezy ze świata sztuki*, Warszawa.
- Białostocki J. (1987), *Refleksje i syntezy ze świata sztuki. Cykl drugi*, Warszawa.
- Białostocki J. (1982), *Symbole i obrazy w świecie sztuki*, Warszawa.
- Białostocki J. (2004), *Sztuka cenniejsza niż złoto. Opowieść o sztuce europejskiej naszej ery*, wyd. 7, Warszawa.
- Białostocki J. (1966), *Sztuka i myśl humanistyczna. Studia z dziejów sztuki i myśli o sztuce*, Warszawa.
- Białostocki J. (1961), *Teoria i twórczość. O tradycji i inwencji w teorii sztuki i ikonografii*, Poznań.
- Boguszewska A. et al. (2008), *Standardy edukacji wizualnej* [in:] Białkowski A. (red.), *Standardy edukacji kulturalnej. Materiały do konsultacji środowiskowych*, Warszawa, s. 52–97.
- Boguszewska A., Weiner A. (2002), *160 pomysłów na nauczanie zintegrowane w klasach I-III. Edukacja plastyczno-muzyczna*, Kraków.
- Boguszewska A., Weiner A. (2009), *160 pomysłów na nauczanie zintegrowane w klasach I-III. Edukacja plastyczno-muzyczna. Książka pomocnicza dla nauczycieli klas początkowych, logopedów i pedagogów szkolnych oraz nauczycieli pracujących w świetlicach*, wyd. 3., Kraków.
- Borowska-Beszta B. (2008), *Echa ekspresji. Kulturoterapia w andragogice specjalnej*, Kraków.
- Byszewski J. (1996), *Inne muzeum*, Warszawa.
- Chałas K., Kowalczyk S. (2006), *Wychowanie ku wartościom narodowo-patriotycznym. Elementy teorii i praktyki*, t. 2, *Naród, Ojczyzna, patriotyzm, państwo, pokój*, Lublin–Kielce.
- Chrościcki J. A. (red.) (1981), *Ars auro prior. Studia Ioanni Białostocki sexagenario dicta*, Warszawa.
- Danel-Bohrzyk H., Olbrycht K. (red.) (1990), *Wychowawca estetyczny. Kompetencje i kształcenie na poziomie wyższym. Skrypty dla studentów kierunków pedagogicznych*, Katowice.
- Denek K. (2000), *W kręgu edukacji, krajoznawstwa i turystyki w szkole*, Poznań.
- Didi-Haberman G. (2008), *Obrazy mimo wszystko*, Kraków.
- Didkowska B. (2002), *Analiza rysunków* [in:] Nalaskowski A., *Przestrzenie i miejsca szkoły*, Kraków.
- Didkowska B. (2000), *Child and Adult Drawing Scheme. Analysis of Self-Portraits of Children and Their Parents* [in:] *Materiały konferencyjne. 5th European Congress InSEA. Vademecum, Poznań 19–21 czerwca 2000 r.*
- Didkowska B. (2006), *Czy kij baseballowy może być atrybutem zabawy?* [in:] Juszczyk S., Polewczyk I. (red.), *Media wobec wielorakich potrzeb dziecka*, Toruń.
- Didkowska B. (2008), *Czy przerysowany rysunek Anime może uczyć kultury wizualnej* [in:] Limont W., Cieślakowska J., Dreszer J. (red.), *Zdolności, talent, twórczość*, Toruń, s. 75–88.
- Didkowska B. (2001), *Dzieje i problemy kształcenia plastycznego w szkole publicznej* [in:] Bajkowski T., Sawicki K., (red.), *Tożsamość osobowa a tożsamości społeczne. Wyzwania dla edukacji XXI wieku*, Białystok, s. 210–221.
- Didkowska B. (2008), *How an image proposed by electronic media affects drawing creativity of children and teenagers?* [in:] Bartosova Z. (red.), *From the gift growth to the growth of personality of gifted*, Bratislava, s. 124–126.
- Didkowska B. (2001), *Komputer na lekcjach sztuki* [in:] Mitas A. (red.), *Pedagogika i informatyka*, Cieszyń, s. 33–40.
- Didkowska B., Limont W. (2008), *Mixmedial Spaces — enrichment program for gifted primary school pupils* [in:] Bartosova Z. (red.), *From the gift growth to the growth of personality of gifted*, Bratislava, s. 120–122.
- Didkowska B. (2008), *Media elektroniczne a rysunek dzieci i młodzieży* [in:] Limont W., Didkowska B. (red.), *Edukacja artystyczna a metafora*, Toruń, s. 145–158.
- Didkowska B. (2000), *„Nowe narzędzia” plastyczne – propozycje zajęć rozwijających wyobraźnię dziecka* [in:] Popek S., Tarasiuk R. (red.), *U podstaw edukacji plastycznej*, Lublin, s. 157–161.
- Didkowska B. (2001), *Od „rysunku” do „sztuki”. Problemy kształcenia plastycznego w szkole publicznej. Nauczyciel wobec realizacji przedmiotu „sztuka”, „Wychowanie na co Dzień”, nr3*, s. 14–19.
- Didkowska B. (2002), *Propozycja zajęć plastycznych wykorzystujących komputer jako narzędzie plastyczne* [in:] Lewowicki T., Siemieniecki B. (red.), *Rola i miejsce technologii informacyjnej w okresie reform edukacyjnych w Polsce*, Toruń, s. 399–406.
- Didkowska B. (2002), *Wielcy twórcy a integracja muzyki z plastyką – wnioski dla edukacji* [in:] Katarzyńczuk-Mania L., Kurcz I. (red.), *Edukacja artystyczna wobec przemian społeczno-oświatowych*, Zielona Góra, s. 259–266.
- Didkowska B. (2005), *Wpływ filmów animowanych na sposoby pokazywania ruchu w rysunkach dzieci* [in:] Limont W., Nielek-Zawadzka K. (red.), *Z teorii i praktyki edukacji artystycznej*, Toruń, s. 21–54.

Didkowska B. (2005), *Wpływ mediów elektronicznych na twórczość rysunkową dzieci i młodzieży*, „Polskie Towarzystwo Dysleksji. Biuletyn Informacyjny Oddziału Warszawskiego”, s. 114–122.

Didkowska B. (2002), *Współczesne narzędzia plastyczne kształtujące kulturę wizualną* [in:] Szmidt K., Piotrkowski K. (red.), *Nowe teorie twórczości. Nowe metody pomocy w tworzeniu*, Kraków, s. 193–198.

Drozdowski R. (2006), *Obraza na obraz. Strategie społeczne oporu wobec obrazów dominujących*, Poznań.

Donghi A. (1999), *Gesty i słowa. Wprowadzenie do języka symbolicznego*, Kraków.

Drozdowski R. (2006), *Obraza na obraz. Strategie społeczne oporu wobec obrazów dominujących*, Poznań.

Duvignaud J. (1970), *Socjologia sztuki*, Warszawa.

Dyczewski L. (red.) (1993), *Wartości w kulturze polskiej*, Lublin.

Dyś M. (2008), *Arkana manipulacji medialnych*, „Wychowawca. Miesięcznik Nauczycieli i Wychowawców Katolickich”, nr 12 (192), s. 16–19.

Eco U. (2006), *Sztuka i piękno w średniowieczu*, wyd. 3., Kraków.

Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, t. 1-7 (2002–2008), Warszawa.

Meiss M. (1961) (red.), *Essays in Honor of Erwin Panofsky*, New York.

Ferez K. (2008), *Wstęp. Istota edukacji kulturalnej. Szczególnie sens edukacji artystycznej* [in:] Białkowski A., *Standardy edukacji kulturalnej. Materiały do konsultacji środowiskowych*, Warszawa, s. 9–14.

Freedberg D. (2005), *Potęga wizerunków. Studia z historii i teorii oddziaływania*, Kraków.

Gervereau L. (2001), *Voir, comprendre, analyser les images*, wyd. 3, Paris.

Gładyszewska-Cyulko J. (2007), *Wspomaganie rozwoju dzieci nieśmiałych poprzez wizualizację i inne techniki arteterapii*, Kraków.

Głowacka E. (2006), *Artdiagnoza. Psychologiczna specyfika twórczości plastycznej dzieci neurotycznych*, Kraków.

Sławiński J. (red.) (1989), *Słownik terminów literackich*, wyd. 2, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

Goryński J. (1946), *Zagadnienie „kiczu” w sztuce plastycznej*, „Twórczość”, nr 1, s. 164–167.

Górska M. (2005), *Polonia – Respublica – Patria. Personifikacja Polski w sztuce XVI–XVIII wieku*, Wrocław.

Handford O., Karolak W. (2009), *Bajka w twórczym rozwoju i arteterapii*, wyd. 2 zm., Łódź.

Handford O., Karolak W. (2008), *Mandala w arteterapii*, Łódź.

Handford O., Karolak W. (2008), *Zabawa (z) przedmiotami w twórczym rozwoju i arteterapii*, Łódź.

Hanek L., Pasella M. (red.) (1989), *Arteterapia. Sesja naukowa w Radziejowicach k. Warszawy w dniach 16–18 marca 1989 r.*, Wrocław.

Hanek L., Pasella M. (red.) (1990), *Arteterapia. Sesja naukowa w Jagniątkach k. Jeleniej Góry w dniach 19-21 X 1989 r.*, t. 2, *Teoretyczne podstawy arteterapii*, Wrocław.

Hanek L., Pasella M. (red.) (1990), *Arteterapia. Sesja naukowa w Jagniątkowie k. Jeleniej Góry w dniach 31 V – 2 VI 1990 r.*, t. 3, *Arteterapia a proces leczenia i postępowania psychoedukacyjnego*, Wrocław.

Hauser A. (1974), *Spoleczna historia sztuki i literatury*, przekład Janiny Ruszczyówny, Warszawa.

Hausner W. (2006), *Przyszłość w przeszłości. Na ścieżce wychowania patriotycznego w harcerstwie*, Warszawa.

Heidt R., Panofsky E. (1977), *Kunsttheorie und Einzelwerk*, Köln – Wien – Böhlau.

Horacy (1986), *Dzieła, pieśni, epody, satyry, listy*, Warszawa.

Jaeger W. (2001), *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, Warszawa.

Jan Paweł II (2005), *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków.

Jędraszko C. (1990), *Łacina na co dzień*, Warszawa.

Mizerski W. (2005), *Język polski. Encyklopedia w tabelach*, wyd. 2, Warszawa.

Józefowski E. (2009), *Edukacja artystyczna w działaniach warsztatowych. Na podstawie doświadczeń własnych*, Łódź.

Kalbarczyk A. (2006), *Zabawy ze sztuką. Podręcznik metodyczny dla nauczycieli. Praca z dzieckiem uzdolnionym, wrażliwym lub nieśmiałym w małych grupach. Grupy wiekowe: 5–7 lat, 7–9 lat i 9–13 lat (ponad 100 tematów plastycznych)*, wyd. 3, Kraków.

Kalinowski L. (1972), *Ikonologia czy ikonografia? Termin ikonologia w badaniach nad sztuką Erwina Panofsky'ego*, Kraków.

Karolak W. et al. (2002), *Moje portrety. Działania twórcze – twórczość wspomagająca rozwój. Zeszyt ćwiczeń*, Łódź.

Karolak Wiesław et al. (2002), *Moje portrety. Działania twórcze – twórczość wspomagająca rozwój. Książka dla nauczyciela*, Łódź.

Karolak W., Kaczorowska B. (red.) (2008), *Arteterapia w medycynie i edukacji*, Łódź.

Karolak W., Kaczorowska B., Jabłoński M. (oprac.) (2002), *Działania twórcze – twórczość wspomagająca rozwój. Zeszyt ćwiczeń*, Łódź.

Karolak W., Klaus-Ove K. (red.) (1998), *Czyste dobro, czyste*

piękno. *Wiosenna Akademia. Polsko-niemieckie warsztaty twórcze dla twórców, animatorów, multiplikatorów i menedżerów sztuk. Załącze Wielkie k. Wielunia, marzec 1998*, Łódź.

Karolak W. (2006), *Mapping w twórczym samorozwoju i arte-terapii*, Łódź.

Karolak W. (2002), *Moje portrety. Taki jestem – taki chciałbym być*, Częstochowa.

Karolak W. (2004), *Projekt edukacyjny – projekt artystyczny*, Łódź.

Karolak W. (2007), *Rysunek w arteterapii*, wyd. 2, Łódź.

Karolak W. (2005), *Warsztaty twórcze – warsztaty artystyczne*, Kielce.

Kataryńczuk-Mania L. (red.) (2002), *Wybrane elementy terapii w procesie edukacji artystycznej*, Zielona Góra.

Kiereś H. (2006), *Człowiek i sztuka. Antropologiczne wątki problemu sztuki*, Lublin.

Kisielewski A. (1999), *Sztuka i reklama. Relacje między sztuką i kulturą*, Białystok.

Klibansky R., Panofsky E., Saxl F. (1964), *Saturn and Melancholy*, London.

Klibansky R., Panofsky E., Saxl F. (1990), *Saturn und Melancholie. Studien zur Geschichte der Naturphilosophie und Medizin, der Religion und der Kunst*, übers, Frankfurt.

Klimczak D. P., Sojka A. (red.) (2007), *Literatura – człowiek – wartość. Księga jubileuszowa dedykowana Bogusławowi Żurkowskiemu z okazji 50-lecia twórczości i 25-lecia pracy naukowej na Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków.

Knapik M. (red.) (2003), *Dziecko i sztuka. recepcja – edukacja – wsparcie – terapia*, Katowice.

Knapik M., Sacher W.A. (red.) (2004), *Sztuka w edukacji i terapii*, Kraków.

Knapik M. (red.) (2005), *Spotkania ze sztuką. Koncepcja terapii artystycznej dla dzieci z zaburzeniami rozwoju i zachowania*, Katowice.

Knapik M., Sacher W. A. (red.) (2007), *Europa – integracja – sztuka. Tematyczna koncepcja pracy edukacyjno-terapeutycznej środkami artystycznymi*, Bielsko-Biała.

Kopaliński W. (1987), *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa.

Kopaliński W. (1996), *Słownik przypomnień*, wyd. 3, Warszawa.

Kowalski K. M. (1998), *Polskie źródła ikonograficzne XVII wieku. Analiza metodologiczna*, Warszawa – Poznań.

Kowalski P. (2007), *Matura, Sienkiewicz i wychowanie patriotyczne*, Łomża.

Kowzan T. (1985), *Iconografia. Fiesole* [nadbitka].

Kozakiewicz S. (red.) (1976), *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, wyd. 2, Warszawa.

Krasoń K., Malicki J. (red.) (2005), *Miejsce literatury i teatru w przestrzeniach terapeutycznych. Werbalne i niewerbalne aspekty wsparcia rozwoju. Praca zbiorowa*, Katowice.

Krasoń K., Mazepa-Domagala B. (red.) (2008), *Oblicza sztuki dziecka. W poszukiwaniu istoty ekspresji*, Katowice – Mysłowice.

Krasoń K., Mazepa-Domagala B. (red.) (2006), *W kręgu sztuki i ekspresji dziecka. Rozważania inspirujące*, Katowice – Mysłowice.

Krasoń K., Mazepa-Domagala B. (red.) (2005), *Wymiary ekspresji dziecięcej. Stymulacja – samorealizacja – wsparcie*, Katowice – Mysłowice.

Krasoń K., Mazepa-Domagala B. (red.) (2008), *Wyrazić i odnaleźć siebie czyli o sztuce, ekspresji, edukacji i arteterapii*, Katowice – Mysłowice.

Krasoń K., Mazepa-Domagala B., Wąsiński A. (red.) (2009), *Intersubiektywność sztuki w recepcji i tworzeniu. Diagnostyka, edukacja, wsparcie rozwoju. Praca zbiorowa*, Bielsko-Biała – Katowice.

Krawczyk Z., (1975), *Wprowadzenie do kultury plastycznej – kształtowanie percepcji*, Warszawa.

Królikowska A., Łuszczak G., Marek Z. (2000), *Dydaktyka obrazu*, Kraków.

Krzywoń D. (red.) (2006), *W kręgu sztuki i ekspresji dziecka. Implikacje realizacyjne*. Katowice.

Kwapiszewski J., Sygitowicz-Sierosławska K. (2008), *Wychowanie przez sztukę i arteterapia jako remedium na agresję i przemoc. Teatr w działaniach terapeutyczno-wychowawczych*, Słupsk.

Szubert P., Trzeciak P. (1992), *Leksykon malarstwa od A do Z*, Warszawa.

Limont W. (1996), *Analiza wybranych mechanizmów wyobraźni twórczej: badania eksperymentalne*, Toruń.

Limont W. (1994), *Synektyka a zdolności twórcze. Eksperymentalne badania stymulowania rozwoju zdolności twórczych z wykorzystaniem aktywności plastycznej*, Toruń.

Limont W. (red.) (2005), *Teoria i praktyka edukacji uczniów zdolnych*, wyd. 2, Kraków.

Limont W. (red.) (2004), *Z teorii i praktyki artystycznej*, Toruń.

Limont W., Cieślukowska J. (red.) (2005), *Wybrane zagadnienia edukacji uczniów zdolnych*, t. 1, *Zdolności i stymulowanie ich rozwoju*, Kraków – Toruń.

Limont W., Cieślukowska J. (red.) (2005), *Wybrane zagadnienia edukacji uczniów zdolnych*, t. 2, *Uczeń – nauczyciel – edukacja*, Toruń – Kraków.

Limont W., Cieślukowska J., Dreszer J. (red.) (2008), *Zdolności, talent, twórczość*, Toruń.

- Limont W., Didkowska B. (red.) (2008), *Edukacja artystyczna a metafora*, Toruń.
- Limont W., Nielek-Zawadzka K. (red.) (2005), *Edukacja artystyczna wobec przemian w kulturze*, Kraków – Toruń.
- Limont W., Nielek-Zawadzka K. (red.) (2006), *Edukacja artystyczna a potencjał twórczy człowieka*, Kraków – Toruń.
- Ławrowska R., Muchacka B. (red.) (2009), *Edukacja artystyczna a rzeczywistość medialna*, Kraków.
- Malicki Z., Zwolińska K. (1990), *Mały słownik terminów plastycznych*, wyd. 3, Warszawa.
- Mikocka-Rachubowa K. (1994), *Słownik szkolny. Terminy i pojęcia z wiedzy o sztuce*, Warszawa.
- Moc sztuki. Innowacje w praktyce terapii sztuką i terapii kreatywnej* (1996), Kraków.
- Morawska I. (2005), *Rola literatury w edukacji patriotycznej uczniów szkoły podstawowej (1944–1989)*, Lublin.
- „Myśląc ojczyzna”: kształtowanie polskiej tożsamości, edukacja patriotyczna w szkole – inspiracje (2009), Wrocław.
- Nalaskowski A. (2002), *Przestrzenie i miejsca szkoły*, Kraków.
- Okoń W. (1992), *Słownik pedagogiczny*, wyd. 5, zm., Warszawa.
- Olechnicki K. (red.) (2003), *Obrazy w działaniu. Studia z socjologii i antropologii obrazu*, Toruń.
- Olinkiewicz E., Repsch E. (red.) (2001), *Warsztaty edukacji twórczej*, Wrocław.
- Ostrowski J. A. (1994), *Słownik artystów starożytności, architektura, rzeźba, malarstwo, rzemiosło artystyczne*, Katowice.
- Panofsky D., Panofsky E. (1991), *Pandora's box. The changing aspects of a mythical symbol*, Princeton.
- Panofsky E. (1969), *Readings in Art History*, New York.
- Panofsky E. (1946), *Abbot Suger on the Abbey Church of St. Denis and its Art Treasures*, Princeton.
- Panofsky E. (1940), *The Codex Huygens and Leonardo da Vinci's art theory. The Pierpont Morgan Library Codex*, London.
- Panofsky E. (1948), *Albrecht Dürer*, wyd. 3, Princeton, vol. 1, s. XII, 311, vol. 2: s. XXXVI, 214.
- Panofsky E. (1924), *Die deutsche Plastik des elften bis dreizehnten Jahrhunderts*, München.
- Panofsky E. (1953), *Early Netherlandish Painting. Its Origins and Character*, Cambridge.
- Panofsky E. (1954), *Galileo as a Critic of the Arts*, Hague.
- Panofsky E. (1959), *Gothic Architecture and Scholasticism*, New York.
- Panofsky E. (1961), *The Iconography of Corregio's Camera di San Paulo*, London.
- Panofsky E. (1955), *Meaning in the Visual Arts. Papers in and on Art History*, New York.
- Panofsky E. (1960), *A Mythological Painting by Poussin in the Nationalmuseum Stockholm*, Stockholm.
- Panofsky E. (1960), *Renaissance and Renascences in Western Art*, Stockholm.
- Panofsky E. (1971), *Studia z historii sztuki*, Warszawa.
- Panofsky E. (1939), *Studies in Iconology. Humanistic themes in the art of the Renaissance*, New York.
- Panofsky E. (1964), *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*, London.
- Pelczar W. (2002), *Polska tradycja w polonijnych podręcznikach do kształcenia literacko-kulturalnego*, Rzeszów.
- Piławski P., Mańczyk Ł. (red.) (2006), *Przegląd Twórczości Patriotycznej Młodzieży Województwa Małopolskiego*, Kraków.
- Plezia M. (red.) (1998), *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa.
- Porębski M. (1972), *Ikonosfera*, Warszawa.
- Porębski M. (1986), *Sztuka a informacja*, Kraków – Wrocław.
- Ripa C. (1998), *Ikologia*, Kraków.
- Rudowski T. (2007), *Arteterapia – inspiracje i wartości*, Warszawa.
- Rudowski T. (2004), *O percepcji dzieła plastycznego. Artystyczno-estetyczne i ideowe wartości warunkujące percepcję dzieła plastycznego*, Warszawa.
- Skwark D. (2005), *Mandala. Sposób na odprężenie i wyciszenie dla dzieci w młodszym wieku szkolnym*, Kielce.
- Białkowski A. (red.) (2008), *Standardy edukacji kulturalnej. Materiały do konsultacji środowiskowych*, Warszawa.
- Szolginia W. (1982), *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i budownictwo*, wyd. 2, zm., Warszawa.
- Szulc W. (1994), *Kulturoterapia – wykorzystanie sztuki i działalności kulturalno-oświatowej w leczeniu*, wyd. 2., uzup., Poznań.
- Szulc W. (2001), *Sztuka w służbie medycyny – od antyku do postmodernizmu*, Poznań.
- Szulc W. (2005), *Muzykoterapia jako przedmiot badań i edukacji*, Lublin.
- Szulc W. (1993), *Sztuka i terapia*, Warszawa.
- Szulc W. (2008), *Kultura dla mas Polski Ludowej. Wizje ideologów, twórców i publicystów z lat 1944–1956*, Wrocław.

Szuman S. (1951), *Ilustracja w książkach dla dzieci i młodzieży. Zagadnienia estetyczne i wychowawcze*, Kraków.

Szuman S. (1946), *Myśli o kształtowaniu kultury estetycznej wychowawców i wychowanków nowej szkoły polskiej* [część pierwsza artykułu], „Praca Szkolna”, nr 1–2, s. 4–12.

Szuman S. (1946), *Myśli o kształtowaniu kultury estetycznej wychowawców i wychowanków nowej szkoły polskiej* [część druga artykułu], „Praca Szkolna”, nr 3, s. 75–79.

Szuman S. (1948), *O oglądaniu obrazów. Z 27 tablicami poza tekstem*, Warszawa.

Szuman S. (1959), *O udostępnianiu, uprzystępnianiu i upowszechnianiu sztuki*, „Ruch Pedagogiczny”, nr 2, s. 126–139.

Szuman S. (1947), *Pochwała dyletantów. Rzecz o znaczeniu samorodnej twórczości w wychowaniu estetycznym społeczeństwa*, Warszawa.

Szuman S. (1961), *Przeobrażające oddziaływanie sztuki*, „Oświata Dorosłych”, nr 3 (26), s. 129–137.

Szuman S. (1947), *Zagadnienie literatury dla dzieci*, „Dziennik Literacki”, nr 13, s. 6 i 8, dodatek do „Dziennika Polskiego”, nr 315.

Szuścik U. J. (2006), *Znak werbalny a znak plastyczny w twórczości rysunkowej dziecka*, Katowice.

Tatarkiewicz W. (1991), *Historia estetyki*, t. 3, *Estetyka nowożytna*, Warszawa.

Tytko M. M. (2009), *Artysta a wychowawca w koncepcji Stefana Szumana* [in:] Krasoń K., Mazepa-Domagala B. i Wąsiński A., *Intersubiektywność sztuki w recepcji i tworzeniu. Diagnoza, edukacja, wsparcie rozwoju*, Bielsko-Biała – Katowice, s. 304–309.

Tytko M. M. (2001), *Bibliografia prac Stefana Szumana* [in:] Aleksander T., *Myśl pedagogiczna przełomu wieków. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 26-27 września 2000 r. z okazji Jubileuszu 600-lecia odnowienia Akademii Krakowskiej i Rocznicy 75-lecia utworzenia Katedry Pedagogiki w Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków, s. 377–401.

Tytko M. M. (2009), *Istota kultury uniwersytetu* [in:] Augustyniak E., *Kultura organizacyjna szkoły*, Kraków, s. 33–40.

Tytko M. M. (2008), *Kilka uwag o udziale ucznia niepełnosprawnego w kulturze*, „Niepełnosprawność i Rehabilitacja. Kwartalnik Instytutu Rozwoju Służb Społecznych”, nr 4, s. 67–72.

Tytko M. M. (2008), *Media w wychowaniu*, „Wychowawca. Miesięcznik Nauczycieli i Wychowawców Katolickich”, nr 12 (192), s. 5–6.

Tytko M. M. (2010), *Mistrz i uczeń. Elementy koncepcji K. Twardowskiego, W. Stróżewskiego i K. Ostrowskiej*, „Wychowawca. Miesięcznik Nauczycieli i Wychowawców Katolickich”, nr 1 (205), s. 16–17.

Tytko M. M. (2008), *Pedagodzy kultury: Stefan Szuman, Irena Wojnar, Maurice Debesse – relacje w świetle zachowanych listów i wspomnień*, „Kultura i Edukacja”, nr 4 (68), s. 112–122.

Tytko M. M. (2007), *Stefana Szumana koncepcja człowieka. Aksjologizm – aksjoferyzm* [in:] Klimczak D. P., Sojka A., *Literatura – człowiek – wartość. Księga jubileuszowa dedykowana Bogusławowi Żurakowskiemu z okazji 50-lecia twórczości i 25-lecia pracy naukowej na Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków, s. 124–130.

Tytko M. M. (2009), *Stefana Szumana koncepcja wychowania estetycznego wobec liberalizmu kulturowego (u źródeł)* [in:] Zalewska-Pawlak M., *Sztuka wobec zakresów wolności człowieka liberalnego. Pedagogiczne rozważania i doświadczenia*, Łódź, s. 79–89.

Tytko M. M. (2003), *Stefana Szumana pedagogika kultury (próba syntezy)* [in:] Żurkowski B., *Pedagogika kultury – wychowanie do wyboru wartości*, Kraków, s. 97–104.

Tytko M. M. (1999), *Stefana Szumana pedagogiki aksjologicznej wątki personalistyczne* [in:] Adamski F., *Wychowanie na rozdrożu. Personalistyczna teoria wychowania*, Kraków, s. 263–268.

Tytko M. M. (2008), *Szuman Stefan Teodor Bolesław* [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 9, Lublin, s. 312–314.

Tytko M. M. (1998), *Wychowanie do informacji*, „Wychowawca. Miesięcznik Nauczycieli i Wychowawców Katolickich”, nr 5, s. 42–43.

Wałek J. (1987), *Dzieje Polski w malarstwie i poezji*, wyd. 2, Warszawa.

Wojnar I. (red.) (1965), *Wychowanie przez sztukę*, Warszawa.

Wojnar I. (1970), *Teoria wychowania estetycznego*, „Plastyka w Szkole”, nr 1, s. 2–6.

Wojnar I. (1985), *Bergson*, Warszawa.

Wojnar I. (1982), *Estetyczna samowiedza człowieka*, Warszawa.

Wojnar I. (1966), *Estetyka a pedagogika* [in:] Suchodolski B., *Nauki filozoficzne współdziałające z pedagogiką*, Warszawa.

Wojnar I. (1970), *Estetyka i wychowanie*, Warszawa.

Wojnar I. (1968), *Granice i pogranicza sztuki* [in:] *Ruchome granice*, Gdynia.

Wojnar I. (1996), *Humanizm – mimo wszystko* [in:] *Profesor Bogdan Suchodolski. Jego filozofia. myśl pedagogiczna i działalność*, Warszawa.

Wojnar I., Kubin J. (red.) (1998), *Kultura – inspiracją kształcenia ogólnego*, Warszawa.

Wojnar I. (1968), *Nauczyciel i wychowanie estetyczne*, Warszawa.

Wojnar I. (1966), *Perspektywy wychowawcze sztuki*, Warszawa.

Wojnar I. (1967), *Sztuka i różne jej dziedziny w kształtowaniu współczesnego człowieka*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 1, s. 31–47.

Wojnar I. (1970), *Sztuka i wychowanie*, „Ruch Pedagogiczny”, nr 1, s. 46–65.

Wojnar I. (1974), *Sztuka jako „podręcznik życia”*, „Studia Estetyczne”, t. 11, s. 64–74.

Wojnar I. (1980), *Teoria wychowania estetycznego – zarys problematyki*, wyd. 2, zm., Warszawa.

Wojnar I. (1965), *Teoria wychowania estetycznego* [in:] Sucho-dolski B. (red.), *Rozwój pedagogiki w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Praca zbiorowa*, Wrocław, s. 239–265.

Wojnar I. (1971), *Zespół teorii wychowania estetycznego Instytutu Nauk Pedagogicznych UW*, „Studia Estetyczne”, t. 8, s. 263–271.

Wojnar I. (1970), *Sztuka w społecznym wychowaniu kulturalnym* [in:] *Studia pedagogiczne*, t. 18, *Z problemów aktywnego uczestnictwa w kulturze*, Wrocław, s. 39–61.

Zachacka Z. (2000), *Wyobrażenia ojczyzny i oblicza patriotyzmu w podręcznikach do języka polskiego dla szkoły podstawowej w latach 1945–1990*, Warszawa.

Zalewska-Pawlak M. (2001), *Rola sztuki w wychowaniu. Polska tradycja pedagogiczna*, Łódź.

Zalewska-Pawlak M. (red.) (2007), *Samotność oswojona przez sztukę. Pedagogiczne rozważania i doświadczenia*, Łódź.

Zalewska-Pawlak M. (red.) (2005), *Sztuka i wychowanie w dialogu polsko-włoskim*, Łódź.

Zalewska-Pawlak M. (red.) (2009), *Sztuka wobec zakresów wolności człowieka liberalnego. Pedagogiczne rozważania i doświadczenia*, Łódź.

Żukowska A. M. (2003), *Kształcenie i dokształcanie nauczycieli rysunku na potrzeby szkół ogólnokształcących II Rzeczypospolitej*, Lublin.

Żukowska A. M. (red.) (2007), *Sztuka – edukacja – współczesność*, Lublin.

Żurakowski B. (red.) (2003), *Pedagogika kultury – wychowanie do wyboru wartości*, Kraków.

Żurakowski B. (2009), *Aksjologiczny aspekt wychowania artystycznego* [in:] Ławrowska R., Muchacka B. Ławrowska R. (red.) (2009), *Edukacja artystyczna a rzeczywistość medialna*, Kraków.

Marek Mariusz Tytko

Cracow, Poland

marek.mariusz.tytko@uj.edu.pl

Keywords: education, culture, visual culture, visual arts, fine arts, multimedia, electronic media, fine arts in education, education through art, architecture, sculpture, painting, graphic art, artistic craft, pedagogy of culture, axiology

The problems of fine arts' culture (artistic culture) in education (Part II)

Abstract

An author in this article shows a question of artistic culture (culture relating to fine arts) in education, in axiological perspective. This short synthesis of a problem of artistic culture was created in analogy to a question of culture (institutions, creators, works of fine arts, the public, circulation, education). The author incorporated questions of artistic culture in researches of pedagogy of culture, especially in a problem of values and goods.

Marek Mariusz Tytko, PhD, The Jagiellonian University, Jagiellonian Library.